



Fale Alea 'o Tonga



KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	7
'Aho	Tu'apulelulu, 9 Fepueli 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui



FALE ALEA ‘O TONGA

‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 7/2023
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Tu’apulelulu 9 Fepueli 2023
Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		FOKOTU’U ‘O E ‘OMIPATIMENI FAKA-TAIMI
Fika 05		LIPOOTI MEI HE SEA ‘O E KOMITI KAKATO:
	5.1	Tu’utu’uni Fika 1/2023: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakapekia) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (Covid-19) 2022. <i>Tali mo e fakatonutonu.</i>
	5.2	Tu’utu’uni Fika 7/2023: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau 'Ekisia 2022. <i>Tali mo e fakatonutonu.</i>
	5.3	Tu’utu’uni Fika 2/2023: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai (Sisitemi Lesisita Faka'elekitulonika 'i he Taimi 'o e Fakatau) 2022. <i>Tali mo e fakatonutonu.</i>
Fika 06		KOMITI KAKATO:
		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA’U:
	6.1	‘Omipatimeni 2021/2022
	6.2	Potungae ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022
	6.3	Potungae ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022

	<p>6.4 ‘Ofisi ‘o e Palemia 2021/2022</p> <p>6.5 Potungae Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022</p> <p>6.6 Komisoni Fili 2022</p>
	<p>LIPOOTI FOLAU FAKA-FALE ALEA:</p> <p>6.7 Lipooti Folau Fika 2/2023: Fakataha ‘a e Kulupu Teknikale ‘a e Konifelenisi ‘a e Ngaahi Fale Alea ‘a e ‘Otu Motu Pasifiki (PIPG), Papeete, Tahiti, 6 – 7 Sepitema 2022</p>
Fika 07	TAIMI 2:00PM – TALI FEHU’I MEI HE HOU’EIKI MINISITA
Fika 08	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 09	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui ‘o e Hou’eiki Mēmipa	9
Poaki.....	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	9
‘Asenita ngāue ‘a e Fale	10
Ko e tohi tatau mo e fakamālō ‘Omipatimeni	10
Tohi fokotu’u ‘o e 'Omipatimeni Fakataimi.....	11
Ngaahi taukei ngāue fiema’u ki he lakanga ‘Omipatimeni.....	12
Ngaahi taukei mo e tu’unga ‘o e ngāue ‘Alisi Taumoepeau	12
Tokanga ki he ‘uhinga mo e me’a fakatupunga ngoto Ashika.....	13
Tokanga ki ha ngaahi lau fakafo’ituitui mo taumu’a tukuhifo tokotaha ‘ikai ke ‘i Fale Alea	14
Tokanga ki he fatongia Fale Alea ke sivilivi’i ngāue Pule’anga mo e fili ha taha ki he lakanga ‘Omipatimeni	14
Tui ‘ikai kaunga fakamalanga Tongatapu 7 ki he fokotu’u ‘omai mei he ‘Omipatimeni....	15
Tui ‘ikai taau mo fakapotopoto e tokotaha kuo fokotu’u mai ke ‘Omipatimeni Fakataimi.	16
Fakamahino Sea ko e tokotaha fokotu’u ki he ‘Omipatimeni Fakataimi ‘oku ne ma’u makatu’unga ha he Lao ‘Omipatimeni.....	17
Fokotu’u Tongatapu 7 ke tu’uaki lakanga ‘Omipatimeni Fakataimi	17
Fokotu’u ke tali fokotu’u mei he ‘Omipatimeni he ‘oku ‘ikai ha mo’ua e tokotaha fokotu’u mai he Fakamaau’anga.....	18
Kole ki he Sea ke malu’i ‘a e tu’utu’uni ngāue ‘a e Fale	18
Poupou ki he fokotu’u fai mai ‘e he Sea koe’uhi ko e taimí.....	19
Poupou ki he tokotaha kuo fokotu’u mai ‘e he Sea ki he ‘Omipatimeni Fakataimi & fokotu’u ke pālōti’i e fokotu’u.	20
Tui ‘oku fakapotopoto ke le’ole’o ‘Omipatimeni Fakataimi he lakanga ‘Omipatimeni.....	20
Tokanga ki he ngaahi naunau/lekooti ‘a e Fale ‘oku fai ‘aki ‘a e feme’a’aki.....	21
Fehu’ia tu’unga taau, falala’anga & fakapotopoto faitu’utu’uni.....	23
Fakama’ala’ala Sea ki he Tu’utu’uni ngāue e Fale	25
Taukave’i Sea ‘osi ma’u tokotaha fokotu’u mai ngaahi makatu’unga fiema’u he Lao ‘Omipatimeni	26
Tokanga ke tauhi molumalu Fale Alea tautefito ki he tauhi molumalu hou’eiki fafine	27
Poupou ki he fokotu’u ‘Omipatimeni Fakataimi he ‘oku ne ma’u e naunau & taukei ngāue he ta’u lahi.....	27
Tokanga pē ‘oku malu e ‘asenita ngāue ‘a e Fale	28

Fokotu'u ta'etoeveiveiua Ha'apai 13 'ene falala ki he tokotaha fokotu'u ki he 'Omipatimeni Fakataimi	28
Poupou Pule'anga ki he tokotaha kuo fokotu'u ke 'Omipatimeni Fakataimi	28
Pāloti'i 'o tali fokotu'u e tokotaha ki he lakanga 'Omipatimeni Fakataimi.....	29
Fakafuakava'i 'Omipatimeni Fakataimi.....	29
Lipooti ki he ngāue kuo lava fakakakato mei he Komiti Kakato.....	31
Lau tu'o 2 & pāloti'i 'o tali Ngaahi Tu'utu'uni Fakapekia Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui & ngaahi fakatonutonu	31
Lau tu'o 3 & pāloti'i 'o tali Ngaahi Tu'utu'uni Fakapekia Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui & ngaahi fakatonutonu	32
Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau 'Ekisia 2022 Lao ki he Tute 'Ekisia.	33
Pāloti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 7/2023	33
Tu'utu'uni ki hono Pule'i Tānaki Pa'anga Hū Mai (Sisitemi Lesisita Faka'elekitulonika 'o e Fakatau)	34
Pāloti'i 'o tali Tu'utu'ni ki hono Pule'i Tānaki Pa'anga Sisitemi Lesisita Faka'ilekitulonika Fakatau	35
Fakama'ala'ala Sea he ongo kupu (100&106) tataki 'aki 'eke fehu'i lea 'e ha Memipa 'a e Pule'anga.....	36
Fehu'ia Tongatapu 4 pe kuo totongi 'ovataimi kau ngaue falemahaki talu mei Novema - Sanuali.....	37
Tali Pule'anga kuo 'osi fakakakato totongi ngaahi 'ovataimi he vaha'a taimi fai hono fehu'ia.....	37
Fehu'ia Tongatapu 8 taimi ngalingali kamata 'a fē langa hala fakakavakava ki 'Ananā	38
Tui Pule'anga ngalingali ka kamata langa hala fakakavakava 'i Siulai pe ko e ta'u fo'ou .	38
Fehu'ia pē na'e 'osi fakamo'oni huafa Tu'i ki he ongo Minisita 2 he Kapineti	38
Fehu'ia pe kuo 'osi ngāue'aki mīsini faka'ilekitulonika & ki hono <i>procure</i> ngaahi kautaha nau fai e fatongia ko ia	39
Fehu'ia 'a e pulia fuoloa Sea Komiti Kakato mei Fale Alea	39
Tali 'Eiki Sea ne 'osi 'omai pe tohi poaki Sea Komiti Kakato	39
Fehu'ia tohi <i>manual</i> Kapineti pea mo e tokanga ki he kupu fakahā ai 'e ha Minisita 'ene kaunga ki ha pisinisi	40
Fehu'ia Tongatapu 4 nunu'a kovi e huhu malu'i KOVITI-19 he mo'ui e kakai	40
Tapou ki he kakai ka 'oku nau fehanganagai mo ha palopalema he huhu malu'i Koviti ke fetu'utaki mai ki falemahaki	40
Fehu'ia faito'o konatapu na'e ma'u he 'oseni Pasifiki pe ne 'i ai ha kaunga fakataumu'a ki he maketi 'Asitelēlia.....	41
Fehu'ia taimi 'e langa ai Kiliniki Mo'ui 'a Kolomotu'a.....	41
Tokanga ki he te'eki totongi 'ovataimi kau ngāue Kasitomu talu mei 'Akosi ta'u kuo 'osi	42

Fehu'ia 'uhinga hā 'oku lahi ai 'a e faito'o konatapu he fonua ni	42
Tali Palēmia ki he fehu'i fekau'aki mo e faito'o konatapu ma'u he 'Oseni Pasifiki	42
Fehu'ia ha taimi ngalingali tali hoko atu ai toutai'i mokohunu he ta'u ni	42
Fehu'ia fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ke a'usia taketi ke holo totongi 'uhila he kaha'u ...	43
Fehu'ia tu'unga fakangāue kau ngāue mavahe mei he Pule'anga 'o ngāue he 'Univēsiti Fakafonua	44
'Osi fakahoko pē ngāue kau ai patiseti ki he hiki kau ngāue fakapule'anga 'o ngāue he 'Univēsiti Fakafonua	44
Fehu'ia e mo'oni fakatonutonu fakalao he vaha'a Kautaha Rotomould mo e <i>MEIDECC</i> he founga/fa'unga fa'u 'aki tangike ke tufa	44
Tokanga ki he tu'unga malu mo e hao 'a e tuku'anga lolo 'i Ma'ufanga	45
Fehu'ia tohi kole tangike vai Tongatapu 4 ki he Palēmia	45
Fehu'ia 'isiu ki he fakatonutonu fakalao fekau'aki mo e Sipoti 'a e Pasifiki mo hono lahi	46
Fehu'ia fakaikiiki ki he nō e Pule'anga mei Siaina.....	46
Tali Pule'anga ki he fehu'ia e no 'a kinautolu na'e fai mei he nō Pule'anga mei Siaina	46
Tali Pule'anga ki hono fehu'ia tukunga e hopo fekau'aki mo e 'ikai fakahoko mai ki Tonga ni Sipoti e Pasifiki	47
Tokanga ki he kupu 78 Konisitutone 'ikai malava totongi ha mo'ua nō ta'efakahū mai ki Fale Alea	47
Fehu'ia Pule'anga pē 'e anga fēfē holo totongi 'uhila	47
Fehu'ia pē 'oku 'alu pē ngaahi Va'a Ako ki he 'Univēsiti mo 'enau toenga he patiseti lolotonga.....	48
Fehu'ia e fokotu'utu'u ke hiki hake sēniti mei he Pule'anga ma'a e kakai faingata'a'ia	48
Fehu'ia 'a e tu'unga 'i ai nō peseti 'e 1 he Pangike Langa Fakalakalaka	49
Fehu'ia e hopo he vaha'a kautaha tanuhala Saia Moehau mo e <i>MOI</i>	49
Fehu'ia tūkunga ngāue Pule'anga ki he tanu hala.....	50
Fehu'ia tūkunga e ngāue ki he 7 miliona na'e vahea ke fakahoko 'aki ngaue ke tau'i 'aki faito'o konatapu.....	51
Tokanga pe 'oku lele tupu pe lele mole Kautaha Lulutai	51
Fehu'ia tu'unga mateuteu kau faiako ki he liliu lele lautohi 'o foomu 1 mo 2.....	51
Fehu'ia founga tu'uaki ngāue Pule'anga ki he ngaahi tangike vai	51
Fehu'ia tūkunga totongi 'ovataimi kau ngāue Kolonitini 'i Fu'amotu	52
Tali Palēmia ki he 'isiu fekau'aki mo e tu'unga mateuteu ngaahi lautohi ki he liliu foomu 1 mo 2.....	52
Tali Pule'anga ki he 'isiu fekau'aki mo e Kautaha Lulutai.....	53
Fakama'ala'ala Palēmia he 7 miliona ke tau'i e faito'o konatapu	53
Fakama'ala'ala he fengaue'aki 'Univēsiti Fakafonua mo e ngaahi 'univēsiti kehe	53

Fakama'ala'ala ki he polokalama tanu hala fakapa'anga 'e he Pangike 'a Māmani	53
Fehu'ia 'a e tūkunga e ngāue ki he Uafu 'o 'Uiha	55
Fehu'ia Tongatapu 6 hā ngāue Pule'anga fekau'aki mo e palopalema he folau toli fua'i'akau	56
Tali ki he ngāue Pule'anga fekau'aki mo e palopalema he kau folau toli	56
Fehu'ia e potungāue ke fakafatongia 'aki tokangaekina ha ngāue 'oku fai ki he hala pule'anga	58
Tali Palēmia ki hono fehu'ia ngaahi me'a fekau'aki mo e 'Univēsi Fakafonua.....	58
Tali Pule'anga ko e Minisita Fonua 'oku fakamalumu ai ngaahi ngāue ki he hala pule'anga	59
Fakama'ala'ala Palemia he ngaahi fiema'u ke hū ki he ngaahi 'apiako e 'Univēsi Fakafonua	59
Fehu'ia tūkunga polokalama tokoni Pule'anga ki he ngaahi fehikitaki kakai hili e sunami/pa mo'ungaafi	60
Fehu'ia pe 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u Pule'anga ke mavahe Va'a <i>Building Control</i> mei he <i>MOI</i>	62
Fehu'ia feitu'u ngalingali tu'u mo hiki ki ai Fale Alea.....	62
Tali Pule'anga ki he fehu'ia fokotu'utu'u Pule'anga ke mavahe Va'a <i>Building Control</i>	62
Tali Sea Fale Alea ki he fehu'ia feitu'u ke hiki ki ai langa Fale Alea fo'ou.....	63
Tokanga ki he potungāue Pule'anga ke kosi ngaahi toumu'a hala pulse'anga	63
Fehu'ia ha polokalama Pule'anga ke fakalelei'i 'Ofisi Fakamaau'anga.....	63
Fehu'ia ha tokoni Pule'anga ki he ni'ihiki kau fehikitaki hili pā mo'ungaafi tautefito kia kinautolu ne 'ikai uestia nau nofo'anga	64
Tali Pule'anga ki he fehu'ia ha tokoni ki he tūkunga 'Ofisi Fakamaau'anga.....	64
Tali Pule'anga ki hono fehu'ia polokalama langa & fehikitaki hili sunami ne hoko.....	65
Fehu'ia fale'i fakalao 'a e 'Ateni Seniale fekau'aki mo e maumau'i lao ki he malu e fefolau'aki vakapuna he pailate Lulutai	65
Fehu'ia ngaahi 'isiu he fefolau'aki mo e ngāue toli tautefito ki he fiema'u polisi lekooti ..	67
Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia e fiema'u polisi lekooti kau ngāue 'alu toli	67
Fehu'ia ngalingali 'e fakanofu ha ongo Minisita ki he lakanga 'atā he Kapineti	69
Fehu'ia pē 'oku kei fakahoko Palēmia 'ene fakataha fakamāhina mo e Tu'i	69
Fakamatala Fakata'u 'a e Omipatimeni 2021/2022	70
Fakamālō'ia Sea he fakafatongia 'aki Tongatapu 1 Sea Le'ole'o Komiti Kakato.....	72
Fokotu'u ke fetongi Sea Komiti Kakato	72
'Ikai poupu'i fokotu'u ke fetongi Sea Komiti Kakato	72
Toloi fanongonongo e Fale	73
Kelesi.....	73

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 9 Fepueli 2023

Taimi: 1015-1025

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau hiva ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa

Ui ‘o e Hou’eiki Mēmipa

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Tu’apulelulu 9 ‘o Fepueli 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, *Johnny Grattan* Vaea Taione, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui. Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Nuku.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē ‘o e taliui. Ko e poaki ‘oku kei hoko atu ‘a e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, kei hoko atu mo e poaki ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, kei hoko atu ‘a e poaki ‘a Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi pea tatau pea mo e Vātau Mefi Hui. Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hono ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku ne me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI kae’uma’ā ‘a e Kuini Nanasipau’u, tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalauni

kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Pilinisesi Kalauni mo Hou'eiki, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti ...

<007>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea : ... Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu pea mo e Fakafofonga Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki.

'Asenita ngāue 'a e Fale

Ko e fakataha faka'osi eni 'a e Fale Alea he uike ni pea 'i he'ene pehē 'oku 'i ai 'a e 'asenita mahu'inga 'oku tānaki atu he pongipongí ni ke mou me'a ki ai Hou'eiki. 'A ia ko e 'uluaki ko e fokotu'u 'o e 'Omipatimeni fakataimi pē ko e *interim appointment* 'a e 'Omipatimeni 'o makatu'unga 'i he tu'utu'uni 'a e Lao fekau'aki pea mo e ta'u motu'a 'oku fakangofua ke a'u ki ai 'a e 'Omipatimeni. Ko e sino mahu'inga eni ki he fōtunga 'o e Pule'anga Hou'eiki kau eni he nima ngāue 'a e Fale Alea, ko 'eku tui mahalo 'oku mahino pē lolotonga 'etau ngāue ki ai Hou'eiki. Te u kole ki he Kalake kātaki 'o lau mai 'a e tohi mei he *CEO* tohi mei he 'Omipatimeni 'a ia 'oku fakataumu'a ki he Sea Fale Alea 'i he 'aho 07 'o Fepueli, 2023.

Ko e tohi tatau mo e fakamālō 'Omipatimeni

Kalake Tēpile : (Ne lau)...

'Aho 7 Fepueli 2023

Lord Fakafanua

'Eiki Sea - Faktaha'anga Fale Alea 'o Tonga
Tofoa.

'Eiki Sea,

Fekau'aki : Ko e Tatau mo e Fakamālō.

Fakatatau ki he Lao 'Omipatimeni 2001 Kupu 5 (3) 'oku totonu ke ngata 'a e faifatongia 'a e 'Omipatimeni 'i he a'usia hono ta'u 72. 'Oku toe hā pē 'a e fiema'u ko eni 'i he tohi aleapau ngāue 'a e 'Omipatimeni na'e fakamo'oni 'i he 'aho 07 'o Sanuali, 2021. 'E a'usia 'e ho'o motu'a 'Omipatimeni lolotonga hono ta'u 72 'i he 'aho 18 'o Fepueli 2023.

'Oku ou fakamālō atu mo e hounga'ia lahi ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga 'i he falala mo e pou pou na'e fai ki he motu'á ni mo e 'Ofisi tautautefito ki he ngaahi fakalakalaka mo e fakaivia fakalao ke hiliō 'a e tau'atāina 'a e 'Omipatimeni mo hono 'ofisi koe'uhi ko e mahu'inga 'o e pule lelei, pule 'a e lao pea ke ola lelei mo 'aonga 'a e faifatongia 'a e ngaahi sino ngāue fakapule'anga mo 'ene ngaahi pisinisi ki he Pule'anga mo e Tonga kotoa.

‘Oku ou tatau atu mo e talamonū ki he Feitu'u na mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Fakatauange ke mou ma’u ivi mo e maama mei he 'Otua Mafimafi pea ke ola melie ‘a e fatongia mo e to’ofohe ‘oku mou fai ma’a Tonga mo hono kakai.

‘I he loto faka'apa'apa mo’oni

‘Aisea Havea Taumoepeau
SC 'Omipatimeni

Tohi fokotu’u ‘o e 'Omipatimeni Fakataimi

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi fokotu’u ‘o e 'Omipatimeni Fakataimi.

Kalake Tēpile : (*ne lau*)...

‘Ofisi ‘o e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho Tu’apulelulu 09 ‘o Fepueli, 2023

Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea
Fale Alea ‘o Tonga

Nuku’alofa

Hou'eiki Mēmipa,

Fokotu’u ‘o e 'Omipatimeni Fakataimi

‘Oku fokotu’u atu ki he Fale Alea ke tali ke fokotu’u ‘a ‘Alisi Numia Taumoepeau SC ko e 'Omipatimeni Fakataimi ‘o kamata lau mei he ‘aho 18 ‘o Fepueli, 2023 pea ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2023. ‘Oku ‘oatu ‘a e fokotu’u ni ‘o fakatatau ki he kupu 3(2) ‘o e Lao ki he 'Omipatimeni.

Ko e ngaahi makatu'unga ‘o e fokotu’u ni:

1. Fakatatau ki he kupu 5(3) ‘o e Lao ki he 'Omipatimeni, kuo pau ke fakafisi ‘a e 'Omipatimeni ...

<008>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... ‘i he hokosia hono ta’u 72. Ko e ‘Omipatimeni lolotonga ‘Aisea Havea Taumoepeau SC ‘e ngata ‘ene fakahoko fatongia ‘i he hokosia hono ta’u 72 he ‘aho 18 ‘o Fepueli 2023.

2) Kuo ma’u mai ‘a e tohi mei he ‘Omipatimeni ‘Aisea Havea Taumoepeau ‘o e ‘aho 3 ‘o Fepueli 2023 ‘o fakahoko mai ki he 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘ene tatau mai ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e la’o pea mo ‘ene alepau ngāue. ‘Oku lau ‘a e tohi ni ko hono fakahā mai ‘ene

fakafisi ‘o kamata lau ‘i he hokosia hono ta’u 72. ‘E hoko eni ke ‘atā ai ‘a e lakanga ‘o e ‘Omipatimeni ‘o kamata lau mei he ‘aho 18 ‘o Fepueli 2023.

3) Fakatatau ki he kupu 7 ‘o e Lao ki he ‘Omipatimeni ‘i he taimi ‘e ‘atā ai ‘a e lakanga ‘o e ‘Omipatimeni kuo pau ke fokotu’u ha taha ki he lakanga ni ‘o fakatatau mo e kupu 3.

4) Ko e founa ‘e ua ‘oku ‘omai ‘e he kupu 3 ki hono fokotu’u ha taha ki he lakanga ‘o e ‘Omipatimeni:

- 1) Ko hono fokotu’u ha taha ki he lakanga ni ‘e he 'Eiki Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea hili ha tala ngāue ‘i he founa totonu ‘a ia ‘oku hā ‘i he kupu 3 kupu (1).
- 2) Ko hono fokotu’u fakataimi ha taha ki he lakanga ni ‘e he 'Eiki Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea ‘a ia ‘oku hā ‘i he kupu 3 kupu (2).

Ngaahi taukei ngāue fiema’u ki he lakanga ‘Omipatimeni

5) ‘Oku toe ‘omai foki ‘i he kupu 3 kupu (3) ‘a e ngaahi taukei pē tu’unga kuo pau ke ma’u ‘e he taha ‘oku fokotu’u ki he lakanga ni. Ko e ngaahi fiema’u ‘e 4 ‘a e laó ki he tokotaha ki he fokotu’u ki he lakanga ni ‘o anga pehe ni:

- (i) Falala’anga faitu’utu’uni pau mo faka’apa’apa’i ‘i he komiuniti.
- (ii) ‘Oku ‘i ai ‘ene taukei lahi ‘i he laó fakahoko ngāue ‘i he Pule’anga mo e Pule
- (iii) Kuo tali ke ne hoko ko e Fakafofonga Lao ‘i Tonga pē ‘i ha fonua Kominiueli
- (iv) ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai hano mo’ua kuo tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’anga pē kuo tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’anga ke tānaki ‘ene koloa pē ko ha mo’ua hulu ‘oku ‘ikai lava ‘o totongi.

6) ‘Oku ‘oatu ‘a e fokotu’u ni fakatatau ki he kupu 3 kupu (2) ke fakahoko fakataimi ‘a e fatongia ‘o e lakanga ‘Omipatimeni ‘e ‘Alisi Nūmia Taumoepeau ko e Pule Ngāue lolotonga ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni pea ‘oku ne ma’u ‘a e ngaahi taukei mo e tu’unga ‘oku fiema’u ‘e he kupu 3 kupu (3).

Ngaahi taukei mo e tu’unga ‘o e ngāue ‘Alisi Taumoepeau

7) ‘Oku ‘oatu fakataha mo e fokotu’u ‘a e fakamatala ‘o e ngaahi taukei mo e tu’unga ‘o e ngāue ‘a e tokotaha ni.

- (i) Kuo ne fakahoko fatongia ko e Fakafofonga Lao ‘i Tonga ni ‘i he ta’u ‘e 40 pea kuo ne a’usia ‘a e tu’unga taukei fakalangilangi ko e Fakafofonga Lao ‘a ‘Ene ‘Afio ko e Tu’i (*King’s Counsel*).
- (ii) Kimu’a ‘ene hoko ko e Pule Ngāue he ‘Omipatimeni na’a ne fakahoko fatongia ‘i he Pule’anga ‘i he ta’u ‘e uofulu mā ono ‘o kau ai ‘ene fakahoko fatongia ‘i he ngaahi ta’u ko e Fakahinohino Lao Pule ‘a e Pule’anga pea ne a’usia ‘a e tu’unga ko e Tu’i Fakamaau Lahi Le’ole’o pea ne hoko foki ko e ‘Ateni Seniale mo e Minisitā Lao ‘a Tonga.
- (iii) Kuo foaki kiate ia ‘a e ngaahi tu’unga fakalangilangi ‘o makatu’unga ‘i he’ene ngaahi ngāue ‘i he fonua ni pea mo muli foki.

8) 'I he vaha'a taimi ko eni e fakahoko fatongia ai 'a e 'Omipatimeni Fakataimi 'e fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e 'Eiki Sea 'a e ngāue ki hono tu'uaki 'a e tala ngāue ki he lakanga 'Omipatimeni pea mo fakakakato 'a e ngāue ke fokotu'u mai ki he Fale Alea ha taha ke ne hoko ko e 'Omipatimeni pea ke kamata lau mei he 'aho 1 Siulai 2023.

9) Ko e ngaahi tu'unga 'o e fokotu'u ki he lakanga ni 'o kau ai 'a e vāhenga mo e ngaahi monū'ia 'e fakahoko ia 'i he aleapau ngāue 'i he vaha'a 'o e 'Eiki Sea pea mo e 'Omipatimeni Fakataimi 'o hangē ko ia 'oku fakamatala atu 'i he palakalafi taha. Ko e tu'unga vāhenga taupotu taha ia 'i he tu'unga vāhenga kuo fokotu'u mai 'e he Ma'u Mafai Vāhenga ki he lakanga ni 'i he'ene fokotu'u 'o e 'aho 3 'o Fepueli 2023.

Fokotu'u:

- 1) Ke tali ke fokotu'u 'a 'Alisi Nūmia Taumoepeau KC ko e 'Omipatimeni Fakataimi 'o kamata lau mei he 'aho 18 'o Fepueli 2023 pea ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2023 fakatatau ki he kupu 3 kupu (2) 'o e Lao ki he 'Omipatimeni.
- 2) Ke tali 'a e ngaahi tu'unga 'o e fokotu'u ni 'oku 'oku 'oatu 'i he fakalahi 1 ke fakahoko ia 'i he founga 'o e aleapau 'i he vaha'a 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea mo e 'Omipatimeni Fakataimi.

Faka'apa'apa atu,

Lord Fakafanua
(*Eiki Sea 'o e Fale Alea*)

<009>

Taimi: 1035 – 1040

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u ena, neongo 'oku toki mahino 'a e 'atā e lakanga ko ia e *Ombudsman* he 'aho 18 ko eni 'o Fepueli. Ka koe'uhí ko e 'aho fakataha ko eni e Fale Aleá 'oku fokotu'u ke tau fakahoko e ngāue ko eni 'i he 'ahó ni. 'A ia kapau 'oku tali 'e he Falé ni e fokotu'u atú, fakakakato ai pē hono fakafuakava'i e *Ombudsman* Le'ole'ó kae toki kamata 'ene ngāue 'i he'ene 'atā e lakangá fakatatau ki he tu'utu'uni e Lao e *Ombudsman*.

Hou'eiki ko e fokotu'u ena kuo 'osi lau kakato atu kapau 'oku toe 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki pea mou me'a mai. Tongatapu 7

Tokanga ki he 'uhinga mo e me'a fakatupunga ngoto Ashika

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea, tapu mo e kau Mēmipá, Sea 'oku tu'u hake e motu'á ni mo e faingata'a'ia lahi. Mahino kiate au 'a e tūkunga 'oku 'i ai e Falé ni ka koe'uhi ko e fakakaukau 'oku 'omai e pule leleí Sea. 'Oku hoha'a ai e motu'á ni ke ne hanga 'o 'ohake e 'Isiu ko eni. Kimu'a 'oku mou hiki nima ke tali pe ta'etali. Ko e tokotaha ko eni ko hoku kāinga pē mei Ha'apai. Ka 'oku ou lau e taha kotoa pē ko hoku kāinga 'i he fatongia 'oku 'i he motu'á ni. 'Oku ou fie 'ohake he na'e toki fakahū mai pē he pongipongi ni 'a e līpooti fekau'aki pea mo e fakatamaki ko ē na'e hoko 'i he vaka ko eni ko e *Ashika*.

Ko hono fakaikiiki ‘oku pehé ni, ‘oku lahi e ngaahi ‘uhinga ki he tupu’anga ‘a e fakatamakí. Ka ko e me’a pe eni ‘e 2 ‘e ‘oatu ko ení. Ko ‘ene fakaloloma tahá he na’e faingofua kātoa pē hono ta’ofi ke ‘oua ‘e hoko pea ko e ngaahi mo’ui na’e molé na’e fu’u mātū’aki ta’e’uhinga ‘aupito.

Ua, ko e toki me’a fakamā lahi mo’oni ia ko e malava ke tukuange ke hoko ha fakatamaki pehē ‘i ngātai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu

Paula Piveni Piukala: Ko e ola ia ‘o ha fu’u ta’etokanga lahi ‘i he founa ngāue pea fakafo’ituitui foki

‘Eiki Sea: Fakatonutonu meí he ‘Eiki Minisitā

Tokanga ki ha ngaahi lau fakafo’ituitui mo taumu’a tukuphifokotaha ‘ikai ke ‘i Fale Alea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu mo e Feitu’u na, pehē ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Aleá. Ko e fakatonutonu Sea ko e hā e fekau’aki e fakamalanga ko ení pea mo e fokotu’u ko ení Sea. Ko hono uá, ko e komisoni

Paula Piveni Piukala: ‘Oku fekau’aki eni pea mo e fatongia ‘o e *Ombudsman* pea mo e pule lelei Sea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e Komisoni

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 me’a hifo ki lalo

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e Komisoni ko ena ki he ngāue *Ashika* na’e ‘osi fakahoko kātoa pea kakato. Sea kapau ko ha līpooti pe ia ‘a’ana ‘oku lau ki ha’ane fakatatau mo ha’ane fiema’u ‘oku ‘ikai ke fekau’aki ia pea mo ‘etau ngāue ko eni Sea. Pea he ‘ikai ke tau ‘omai ‘e tautolu ha ‘u līpooti ‘o toe fakaava ha ngāue kuo ‘osi fakahoko fakatatau mo e Laó pea tāpuni ‘i he’ete fiema’u fakafo’ituitui Sea.

Ko hono uá ko e taki e malanga ko ení ke tukuphifokotaha ‘a e tokotaha ‘oku ‘ikai ke ‘i heni Sea. Ke ke fakangatangata mai pe mu’a Sea ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai e feme’a’akí he ‘oku me’a mai ‘a Hou’eiki mo e kakai e fonuá, mālō Sea.

Tokanga ki he fatongia Fale Alea ke sivilisi’i ngāue Pule’anga mo e fili ha taha ki he lakanga ‘Ompatimeni

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku lau hangatonu atu pe eni meí līpooti ‘a e Komisoni Fakatu’i ki he fakatamaki na’e hokó. Ke tau hanga ‘o fakafetaulaki’i faka’uhinga lelei mu’a Sea, ‘oku ou manavasi’i ka tau mata’ivalea heni ‘oku ‘ikai ha ‘aonga ia ‘e taha ‘e tau toe hanga ‘o sivilisi’i e Pule’angá. He ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o sivilisi’i pe kitautolu, ko e fatongia ‘oku ‘i he Falé ni mo e fatongia ‘oku ‘i he *Ombudsman* ke pule’i lelei hono fakalele e fonuá.

Sea ko u kole pe ke ‘omai hoku faingamālie ke u ‘oatu ‘eku fakakaukau. Aofangatuku kimoutolu ka ‘oku ‘ikai ke u tui ke tau hangahanganoa.

‘Oku ‘i ai e tu’utu’uni ‘oku ‘omai kiate kitautolu kau Fakafofongá. ‘Ikai ke malava ke te hanga ‘o fakangāue’i ha taha ko hoto fāmili, a’u ki he *first cousin*, a’u mo e fanga *uncle*. Ka ko e mafatukituki ‘o e pule leleí ki he motu’á ni Sea ko u ‘oatu ai e fakakaukau ko ení. He ko e lipootí na’e fakamā’opo’opo ki he me’a ko ení.

Ko e hā e makatu’unga e fakatamaki na’e hokó, ‘uluaki pē ‘oku pehē na’e ‘ikai totonu ke fakatau e vaka ko ení

Lord Nuku: ‘Eiki Sea

Paula Piveni Piukala: Ko hono fakatau mai ‘o e *MV Ashika*

Lord Nuku: ‘Oku ou kole atu Sea ke u ki’i

Paula Piveni Piukala: Neongo ko e fōtunga hono fo’ú

Lord Nuku: Fakatonutonu atu pē ki he fakamalanga ko ē ‘o e pongipongi ni Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ke fokotu’u ‘a ‘Alisi Nūmia Taumoepeau ko e *Ombusman* Le’ole’o pe ko ‘ene fakataimi. Pea kapau ‘oku ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fiemālie e Fakafofongá ki he fokotu’u ko ení pea ‘oku tonu ke tau lave hangatonu pē ki he ‘uhinga ko iá.

‘Uluakí ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ko eni ki he *Ashika* ‘Eiki Sea na’e ‘osi fou he Fakamaau’angá pea ‘osi fai mo e tu’utu’uni Fakamaau’anga. ‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakafepaki’i Fakafofonga ho’o me’á. Ko ‘eku ‘uhinga atu pe ‘a’aku ia kapau ‘oku ‘ikai ke ke loto ki he tokotaha ko ení pea ko e me’a tau’atāina ia ‘a e Feitu’u na. Ka koe’uhí ko e fokotu’u ē ...

<010>

Taimi: 1040-1045

Paula Piveni Piukala: ... ko hono fakatau mai ‘o e *MV* ‘Asika neongo ko e fotunga hono fo’u ...

Lord Nuku: Kole atu pē ‘Eiki Sea ke u ki’i fakatonutonu atu pē ki he fakamalanga ko ē pongipongi ni.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Tui ‘ikai kaunga fakamalanga Tongatapu 7 ki he fokotu’u ‘omai mei he ‘Omipatimeni

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea, ko e fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ke fokotu’u ‘a ‘Alisi Nūmia Taumoepeau ko e Omipatimeni Le’ole’o pē ko ‘ene fakataimi. Pea kapau ‘oku ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fiemālie ‘a e Fakafofonga ki he fokotu’u ko eni pea ‘oku tonu ke tau lave hangatonu pē ki he ‘uhinga ko ia.

‘Uluakí ‘Eiki Sea, ko e fokotu’u ko eni ki he ‘Asika ‘Eiki Sea, na’e ‘osi fou ‘i he Fakamaau’anga, pea ‘osi fai mo e tu’utuuni Fakamaau’anga, ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakafepaki’i Fakafofonga ho’o me’a. Ko ‘eku ‘uhinga eni pē ‘a’aku ia kapau ‘oku ‘ikai ke ke loto ki he tokotaha ko eni, pea ‘oku ou, ko e me’a tau’atāina ia ‘a e Feitu’u na. Ka koe’uhi ko e fokotu’u eni ‘oku ‘omai mei he Sea ‘o e Fale Alea ‘oku hanga ‘e he lao ‘o fakamafai’i ke ne hanga ‘o fokotu’u mai, ka ko e me’a fa’iteliha ‘a e Fale Alea pē te nau tali pē ‘ikai.

Ko e ‘uhinga pē ia ‘a e me’a Sea, ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku tonu ke tau toe foki tautolu ki he ‘Asika ko e me’a, he na’e ‘osi ‘i ai ‘a e tu’utu’uni Fakamaau ia ai. Ka ko e ‘uhinga ko hotau monū’ia ko eni ‘i Fale Alea ni he ‘ikai ke tau lava tautolu ke tau mo’ua pē te tau toe hanga ‘ohake ha me’a, ka ‘oku ou tui ‘oku tonu ke tau hanga ‘o faka’apa’apa’i ‘a e tu’utu’uni na’e fai ‘e he Fakamaau’anga ‘o fekau’aki mo e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kaunga ‘a’ana ki he fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Feitu’u na Sea. Kole fakatonutonu pē ia Sea, ka ‘oku tau’atāina pē Fakafofonga ia ki he’ene me’a.

Paula Piveni Piukala: Sea ka u fakatonutonu atu ‘a e Nōpele ‘Eua, ko hono kaunga ki he *fit and proper person*, ki he’ene tu’unga taau ki he fatongia mamafa ko eni, Hanga ‘e he līpooti Sea ‘o *highlight* mai ‘a e me’a mahu’inga ko eni ke fakatokanga’i ‘e he Fale ni, ko hono fakatau mai ‘a e vaká, neongo pē na’e ‘ilo ‘oku ‘ikai fe’unga ‘a e vaká ke folau ‘i tahi, pea ‘oku ‘ikai ke malu.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa he ko e Sea ko ē ko ē *Shipping* Sea, ko e ‘Ofisa ko eni ‘oku fokotu’u mai, ko ia na’e Sea ‘i he faitu’utu’uni ke fakatau ‘a e vaka. Ko e poini ia ‘oku ou ‘ohake.

Lord Nuku: ‘Uluaki e fakatonutonu Sea, ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ‘oku ‘i ai ‘a e fakatonutonu, me’a mai Nōpele.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu atú ko ‘etau lave fakafō’ituitui ki he tokotaha ko eni, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ke ne tali, kae ‘ai mu’a ‘a e fakamalanga’ mo e me’a ke fakapotopoto pē Sea, mālō.

Tui ‘ikai taau mo fakapotopoto e tokotaha kuo fokotu’u mai ke ‘Omipatimeni Fakataimi

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku ‘ikai ke u tukuaki’i ‘e au ‘a e taha ko eni, ko e līpooti ‘oku ‘omai ‘i mu’a ‘i heni ke fokotu’u ia ki he fatongia mahu’inga, ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalanga ‘oku ‘ikai fe’unga.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea na’e toki ‘osi ni ‘ene me’a mai na’e Sea ‘a e tokotaha ko eni he komiti ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e līpooti ko eni ‘oku ne ‘omai ‘a e lelei ‘o e tokotaha ko eni, ko ‘eku ‘oatu eni ‘a e tafa’aki ‘e taha ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku taau ‘oku ta’efakapotopoto.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ‘oku, ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a atu ‘Eiki Sea he ‘oku ta’efe’unga ki he Fale ni ke tau feme’a’aki ki ha sino ‘oku ‘ikai ke ‘i Fale ni. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko hono mahu'inga he ko 'etau *appoint* eni 'a e sino ke ngāue ma'a e kakai 'o e fonua, ko e hā 'a e 'uhinga, 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au, Sea kātaki pē ka ko 'etau talanoa eni he tu'unga mahu'inga pea kapau ko ia, pea 'ave a ki ha feitu'u kehe ke talanoa'i ai he 'oku 'omai ia ki Fale ni. Ko 'eku 'uhinga 'eku fakatalanoa 'i he palakalafi 22 'o e līpooti, 'o e *executive* 'oku ne pehē mai ai 'i he 'aho 17 'o Ma'asi, 2009 na'e fakakaukau'i 'e he Poate 'a e *Shipping* mo *Lord Dalgety* ha pepa fokotu'u na'e Sea ai 'a e tokotaha ko eni.

Lord Nuku: Sea kātaki pē mu'a Sea ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ngaahi faitu'utu'uni mahu'inga eni.

Lord Nuku: ... ko 'eku 'uhinga atu 'Eiki Sea, he 'oku me'a mai ia 'i he līpooti kehe, līpooti e ia 'a e Ashika mo e me'a 'oku 'ikai ha'ane kaunga 'ana ki heni. Pea kapau ko 'ene fakamalanga 'a'ana ia 'oku fu'u ta'efe'unga ...

Paula Piveni Piukala: Sea, kapau 'oku 'ikai loto 'a e Hou'eiki ke tau fakapapau'i 'oku pule'i lelei 'a e fonua, 'oku ou fakafoki atu 'e au Sea. 'Oku 'ikai ke u 'amanaki au ko au pē 'oku ou taukave'i nau nofo ko nautolu na'e totonu ke nau taukave'i 'a e pule lelei 'i he Fale ni.

Lord Nuku: 'Eiki Sea 'oku ou fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga Sea. Ko 'eku fakatonutonu he ko e tu'utu'uni eni 'a e lao 'oku 'omai ai 'a e fokotu'u ko eni. Mafai ko ia 'oku 'i he Sea 'o e Fale Alea, ke ne fokotu'u mai pē te tau tali pē 'ikai, ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e mahu'inga ia 'o e lao ke fakapotopoto pea 'uhinga lelei Sea.

Lord Nuku: 'Oku fokotu'u mai 'e he Lao, ka 'oku ne pehē 'e ia 'oku ta'efe'unga, kapau 'oku ne pehē 'oku ta'efe'unga, 'oku ta'efe'unga 'a e fokotu'u 'oku ke 'omai. Ka ko e tu'utu'uni ia 'a e lao Sea. Ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a atu.

Fakamahino Sea ko e tokotaha fokotu'u ki he 'Omipatimeni Fakataimi 'oku ne ma'u makatu'unga ha he Lao 'Omipatimeni

'Eiki Sea: Hou'eiki na'e 'osi lau kakato atu 'a e tohi ...

<005>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Sea: ...makatu'unga ai hono fokotu'u eni, 'a ia 'oku fakatatau ki he kupu 3(3) 'i he Lao ko eni ki he 'Omipatimeni. Ko e tokotaha ko eni 'oku ne ma'u kakato e ngaahi makatu'unga ko ē 'oku hā 'i he Lao ko eni e 'Omipatimeni pea 'i he'ene pehē kapau 'oku toe 'i ai ha me'a kehe 'oku pehē 'e he Hou'eiki Fakafofonga 'oku ne hanga 'o fakahalaki 'a e ngaahi Tu'utu'uni he Lao 'o e 'Omipatimeni ko e me'a ia 'a e Hou'eiki ke mou me'a mai ki ai.

Fokotu'u Tongatapu 7 ke tu'uaki lakanga 'Omipatimeni Fakataimi

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea ko e 'uhinga ia Sea 'eku fakalave he 'oku mahino e Lao ia 'oku 'ikai ke fakafepaki'i e Lao ia ko e fehu'i pē 'oku fakapotopoto 'a 'etau fokotu'u

fakakaukau, kuo pau ke *exercise* he 'ikai ke tau 'omai pē Lao *without* ... 'o 'ikai kau ai e 'uhinga lelei Sea ke fakapotopoto mo sio mai e kakai 'o e fonua.

Sea ko e ua e me'a, ko u 'osi lave au ki he 'isiū ko ē. Ua e me'a 'oku ou hoha'a mo au ki ai. Ko e tokotaha pē ko eni 'oku palesitēni 'i he *Law Society*, tokotaha pē ko eni 'oku 'i he *Tribunal* 'a e kau Polisi. 'Oku ou ongo'i 'oku lahi e me'a 'oku *conflict* pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku fakapotopoto 'oku ou tui tukuange 'a e lakanga ke *advertise* 'omai ha kakai fo'ou mo ha fakakaukau fo'ou ka tau lava 'o 'unu kimu'a ke ngāue'i e pule lelei ke mo'oni 'oua 'e ngata pē hotau ngutu kae kau mo hotau tuhú ai Sea.

'Oku ou faka'apa'apa e fokotu'u mei he Feitu'u na tatau pē mo 'eku fakaanga'i 'oku fai ki he Pule'anga ko e laumālie e motu'a ni 'oku 'ikai ko e fakaanga pē ki ha taha ko e taufehi'a. Ko ē 'uhinga 'eku fokotu'u ke tau fakafoki 'a e Fale ni ke pule'i lelei 'a e fonua ni mālō Sea.

Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

Fokotu'u ke tali fokotu'u mei he 'Omipatimeni he 'oku 'ikai ha mo'ua e tokotaha fokotu'u mai he Fakamaau'anga

Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti, pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, Fakafofonga 'a e Kakai. 'Eiki Sea ko e fokotu'u ko eni na'e 'omai mei Feitu'u na fakatatau ia ki he kupu 3(3) 'o e Lao ki he 'Omipatimeni pea 'i he kupu 3(3) 'oku 'i ai 'a e palakalafi loma IV,

“ 'Oku 'ikai ke 'i ai hano mo'ua kuo tu'utu'uni 'e ha Fakamaau'anga.”

Ko e fehu'i 'i ai ha mo'ua? Ko 'eku tali ki ai ko e 'uhinga ia e me'a 'oku fokotu'u mai ai he Feitu'u na ko 'ene hao 'ikai ke 'i ai hano mo'ua kuo tu'utu'uni he Fakamaau'anga. Tau ngāue pē 'o fakatatau ki he Lao ko ia Sea 'oku fokotu'u atu tau tali mu'a 'a e fokotu'u ko eni kuo 'omai he Feitu'u na.

Ko e fokotu'u fakataimi eni kae fai 'a e tohi kole ki he lakanga ko eni pea 'oku fiema'u ke fai ia 'i he 'aho ni kae 'atā he 'e matuku 'a e Fale ni ia he efiāfi ni, ka 'oku tu'utu'uni 'e he Lao kuo pau ke fokotu'u mai 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea pea tali 'e he Fale. Ko ia ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea tau foki mai pē ki he 'etaa ngāue ko eni ko u tui pē ko e tokotaha eni hangē ko e me'a ko ē 'a e Fakafofonga *fit and proper* mālō fokotu'u atu.

Paula Piveni Piukala: Sea 'e faifai faifai 'etau faka'uhinga me'a pea te tau heu e lango kae folo e kameli Sea. 'Oku mahu'inga ke tau talanoa he 'isiū ko eni he ko e faitu'utu'uni 'a e Fale ni neongo ko e fokotu'u 'a e Sea ka 'e faitu'utu'uni 'a e Fale ni pea 'e tohi ia he hisitōlia 'o e fonua ni 'oku mahu'inga ke tau fakafokifoki kapau 'oku tau tui ki he Pule'anga lelei pea tau kamata mei Fale ni. Ko e monū'ia'anga e fonua ni pē ko e mala'ia'anga e fonua ni 'oku makatu'unga ia mei Fale ni. 'Oku mahu'inga 'a e 'isiu 'oku 'ohake Sea 'oua te mou to'o ma'ama'a koe'uhí ko e fakavavevave 'o taimi.

Kole ki he Sea ke malu'i 'a e tu'utu'uni ngāue 'a e Fale

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko u kole atu ki'i fakahoha'a tu'o ua he 'oku lahi hono maumau'i 'a e Tu'utu'uni ho Fale pea ko u kole ki he Feitu'u na ke ke hanga 'o malu'i 'a e Tu'utu'uni, kapau leva 'oku te fie fakahoha'a tu'o ua 'i he Fale ni lolotonga ho'o me'a totonu ke mau kole atu e ngofua...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Tokoni Palēmia : ... ke faka'atā ka 'oku 'ikai ke te toutou 'ai'ai noa'ia pē kita. 'Oku ai e tu'utu'uni 'oku tatakī 'aki 'etau ngāue pea ko e me'a ia te tau maau, ma'uma'uluta ai 'etau ngāue Sea. Mālō.

Poupou ki he fokotu'u fai mai 'e he Sea koe'uhi ko e taimí

Mo'ale Finau : Sea. Mālō Sea. Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea tapu atu ki he Hou'eiki, Palēmia. Sea ko u tu'u hake he pongipongi ni ke u 'oatu mu'a 'a e ongo ko eni mo e fakakaukau 'a e motu'a ni Sea. Ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha he Fale ni 'oku ta'etui ki he pule lelei. Ko e pule lelei 'Eiki Sea ko e fo'i 'elemēniti ia 'oku totonu ke nofo 'i he taha kotoa pē. 'O tatau ai pē ia pē ko e hā ha fa'ahinga tui na'a ne fononga mai mo ia pea tatau ai pē ia pē ko e hā ha fa'ahinga fa'ahi 'o ha me'a na'a ne fakakaukau 'oku 'i loto. 'I he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou fakakaukau ke 'oatu 'a e fakakaukau ko eni koe'uhi 'osi eni ko u vouti 'Eiki Sea pea ko u Fakafofonga'i mai 'e au hoku vāhenga fili ki he Fale ni.

'Oku mahu'inga 'Eiki Sea 'a e me'a 'oku ui ko e *representation* he 'oku mahu'inga kiate au 'Eiki Sea 'a e ta'u lahi 'eku fononga'ia mai ai 'a e vaa'ihala ko eni fa'a me'a pē ki ai 'a e Fika 7 ne ngāue'aki 'a e fo'i lea ko e mangafā ko e *intersection*. 'Oku 'uhinga ia 'Eiki Sea ki he motu'a ni na'a tau fononga mai mo e ngaahi fakakaukau ko 'etau 'ofa he fonua mo 'etau tui. He 'oku tau fakakaukau kotoa pē 'Eiki Sea totonu ke 'i ai ha makamaile he fonua ko eni ke tau a'usia ke fiemālie ai 'a e *next generation* mo e to'utangata 'o e kaha'u.

Sea ko e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Sea ko e totonu ia 'a e Feitu'u na fakalao ke fakahoko 'a e fokotu'u. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha'aku tāla'a 'a'aku ai 'Eiki Sea, muimui pē Feitu'u na ki he lao 'o a'u mai 'o fakahoko mai 'a e fokotu'u ki he Fale ni. Ko ha fa'ahinga vaivai pē ko ha fa'ahinga tau pehē ko ha tōnounou pē ko ha fa'ahinga 'ikai ke ma'a, anga hono fakalea 'a ho'o fakahoko ho'o fili 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku 'ikai ko ha *issue* ia 'Eiki Sea 'oku ou tui 'Eiki Sea ke hanga 'e ha taha 'o ne hanga 'o tuhu'i hangatonu mai ko e me'a ia na'e hoko. Ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'oku tau'atāina pē foki ke tau 'omai 'etau *opinion* pē ko 'etau fakakaukau 'o makatu'unga ai hono 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eiki Sea 'a e ngaahi poini 'oku ne fokotu'u mai fakatatau ki he'ene *experience*. Ko ha ngaahi poini pē ia 'oku lelei 'Eiki Sea ki he'etau fononga mo ia 'i he'etau 'unu atu ko eni mei he mangafā ko eni 'Eiki Sea.

Hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea ko e *representation* ko 'eku Fakafofonga hoku vāhenga 'oku ou loto pē ke 'oatu 'eku fakakaukau kimu'a pea u hikinima. Ko 'eku fakakaukau 'Eiki Sea 'oku pehē ni. Ko e ki'i fo'i ngāue ko eni 'oku lau pē māhina pē 'e fiha pea a'u ki Sune pea 'osi. Tāpuni 'a e Fale Alea he 'aho ni 'osi. Ko e ngaahi fekitoa ia 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku fakapotopoto ke fakatokanga'i 'e he taha kotoa pē 'oku 'i ai hano fa'ahinga lakanga *leadership* 'i ha fonua ke tau hanga 'o fakakaukau 'a e taimi pea mo 'etau fononga 'i he 'uhinga ke tau lava a'u 'Eiki Sea ki ha lelei toe lelei ange.

Ko e me'a ko ia 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Fika 7 'Eiki Sea 'oku mo'oni pē ia. Ka ko hono taimi 'Eiki Sea mo 'eku falala ki he Feitu'u na 'oku ou tui ko e taimi ko ia 'e fai mai ai e 'u tohi 'a eni 'oku 'amanaki ke 'osi ko ē 'a Sune, he 'e 'i tu'a 'a e tokotaha ia ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou tui mo falala 'Eiki Sea ke ke muimui ki he ngaahi 'elemēniti 'o e pule lelei. Ko e 'aonga ia 'o e tipeiti ko eni 'Eiki Sea he 'aho ni ki he motu'á ni pea 'oku ou 'oatu 'a e fakakaukau pea te u tali 'e au ia 'a e fo'i fakakaukau ko eni 'o makatu'unga 'i he taimi. Ko e me'a ia te tau ala lava, taumaiā 'Eiki Sea ke tau lava ma'u ha fu'u taimi lōloa ke fakakakato ai 'etau ngaahi fiema'u. Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu pē 'e au, ke tau tali mu'a 'a e fakakaukau ko eni pea ko 'ene hili ko ia 'a Sune, 'Eiki Sea ko u kole atu ke ke to'o atu mu'a 'a e fakakaukau 'a Tongatapu Fika 7 'o 'efi kotoa pē 'i ho'o faitu'utu'uni pea ka toki 'omai ki he Fale ni he hili 'a Sune, 'oku kei 'i ai pē ha tāla'a pea 'oku 'atā pē ke fai 'a e tipeiti 'Eiki Sea. Ka 'oku ou 'oatu 'eku fakakaukau ko eni Sea ko u tui ko e tu'unga ia 'oku 'i ai e motu'a ni 'i he'ene tu'u he taimi ni 'Eiki Sea mālō.

Veivosa Taka : 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai Ha'apai 13.

Poupou ki he tokotaha kuo fokotu'u mai 'e he Sea ki he 'Omipatimeni Fakataimi & fokotu'u ke pālōti'i e fokotu'u.

Veivosa Taka : 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na pea mo e fatongia mamafa 'oku ke fuesia ki he ngaahi *opinion* 'oku 'oatu mei he Fale 'Eiki. Tapu ki he Palemua Hou'eiki Minisitā kae pehē foki ki he kau Fakafofonga, Fakafofonga Nōpele. 'Eiki Sea ko e fatongia kuo fokotu'u mai 'i he mafai 'o e Feitu'u na ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Veivosa Taka: ... tu'utu'uni 'e he lao ke fokotu'u ha taha fakataimi. Sea 'oku ou vakai hifo ki he ki he fokotu'u, 'a e laó ke ne hanga 'o talamai ha tokotaha totonu 'oku fe'unga pea mo e fatongia ko eni 'Eiki Sea. 'I he kupu 5 'oku 'omai ai 'e he laó 'a e kongā 'e 4. Sea 'oku ou poupou ta'etoeveiveiua ki he fokotu'u ko eni ko e 'uhinga he ko e tokotaha kuo fokotu'u maí 'oku kakato 'a e ngaahi 'elemēniti 'o e laó 'i he tokotaha ko eni.

'Eiki Sea ko e 'uhinga ia 'a e fokoutua hake 'a e tokotaha ni ke fakahā atu hoku loto pea mo e me'a 'oku ou tui ki ai 'oku ou poupou ki heni. 'Oku 'ikai ke teitei 'uhinga ke ta'ofi ha taha 'oku ne ma'u ha ngaahi fatongia he koe'uhí ko e *qualify* ia 'a e tokotaha ko ia ki he ngaahi fatongia 'oku 'oange ki ai. Pea ko 'eku poupou pē 'Eiki Sea pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau pālōti.

Mateni Tapueluelu: Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he ..

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Tui 'oku fakapotopoto ke le'ole'o 'Omipatimeni Fakataimi he lakanga 'Omipatimeni

Mateni Tapueluelu: Hou'eiki, pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea Sea kau fai atu pē ha ki'i fakalavelave 'i he kaveinga ko eni Sea ko e mo'oni ia 'oku 'i he Feitu'u na ke ke hanga 'o fokotu'u mai kae toe fakatatau pē ki he fofonga e lao 'i hono tali 'e he Fale Alea.

Sea ko u fokoutua ki 'olunga ko hono 'uhinga ko e fonua ni ko e me'a faingata'a 'etau nofó 'oku fekaukau'aki 'a e taha kotoa pē. Pea 'oku ou fai e fakamatala ko eni he loto faka'apa'apa ka 'oku 'i ai pē 'a e poini Sea 'oku 'oatu 'e Tongatapu 7 makatu'unga ia 'i he kupu 3 kupu (a) 'o e lao ko e kupu 5 na'e me'a ki ai hoku ta'okete Fakafofonga 'oku 'ikai ke fu'u mahu'inga mālie ki he motu'a ni Sea ka ko e kupu 3 'oku ne hanga 'o fakahoko mai 'oku 'ikai taau ha taha ke fokotu'u ko ha 'Omipatimeni pē ngāue 'i he tu'unga ko ia tukukehe kapau ko e taha ko ia ko ha taha (a) falala'anga.

Fuofua *factor* pē 'oku 'omai ko e falala'anga Sea pea ko u tui ko e me'a ia 'oku me'a atu ai 'a Tongatapu 7 'oku, ko 'ene tau talanoa pē ki ha falala'anga ha tokotaha te tau to'o mai e puipuitu'a mo e laini ngāue hisitōlia pea ko ia ia 'oku me'a mai ai 'o fehu'ia 'a e hisitōlia faifatongia.

Sea ka ko 'eku kole ko hono 'uhinga ko e ko e tūkunga 'oku 'i ai hotau fonua tokosi'i 'a e ki'i *pool* pē ko e ki'i fo'i kakai 'e lava 'o fai mei ai ha fili 'o fakatatau ki he *criteria* taukei lao 'e fai mei ai ha fili. Pea ua ko e hisitōlia ngāue kimui ni 'a e tokotaha ko eni 'i he'ene fakahoko fatongia mai 'o tokoni ki he 'Omipatimeni 'oku mahino 'oku 'i ai e ola. Tolu, ko e fakahoko pē he tokotaha ko eni ke le'ole'o 'i he māhina 'e 4. Ko ia ia 'oku fai e fakakaukau Sea ke fili pē 'a e tokotaha ko eni kā ka fokotu'u mai ke hoko ko e 'Omipatimeni 'o 'ikai ke le'ole'o he 'osi e māhina 'e 4 ko u tui pē Sea 'e kehe 'a e ngaahi 'uhinga te mau hanga 'oatu.

Ka ko e le'ole'o ko u pehē pē 'oku fakapotopoto 'i he vaha'a taimi ko eni pea ko 'eku kole ia ko hono 'uhinga pē Sea 'oku 'i ai e poini 'oku 'omai 'e 7. Ka ko e tūkunga ko ē 'oku 'i ai 'a e 'aonga e fiema'u ke hoko atu e faifatongia 'oku fai atu e kole ko eni Sea 'e lelei kapau 'e fakahoko mai ka mautolu 'oku tukuange e ngaahi fatongia kehe na'e kaunga ki ai 'a e tokotaha ko eni ko hono 'uhinga pē ke 'oua 'e ai ha fepakipaki pē *conflict* kae tu'u tau'atāina 'ene fakahoko fatongia ko e 'Omipatimeni Le'ole'o he fo'i vaha'a taimi atu ko eni. Ko e anga ia 'o e ki'i fakahoha'a atu Sea mole ke mama'o pehē 'oku 'i ai ha ha fa'ahinga loto tāngia 'ikai ko e anga ia 'emau tulituli ki he Pule Lelei 'oku kona hono hala. Fokotu'u ia Sea. Neongo 'emau faingatga'a'ia ka 'oku fakahoko atu pē mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Tokanga ki he ngaahi naunau/lekooti 'a e Fale 'oku fai 'aki 'a e feme'a'aki

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga, mo'oni 'aupito pē 'Eiki Sea pea hangē ko e ngaahi feme'a'aki 'o e ngaahi mafai fakalao e Feitu'u na pea mo e ngaahi me'a 'oku 'ohake he Fale ni ka ko u tokanga pē au 'Eiki Sea ki he ngaahi, ki he lēkooti 'a e Fale ni fekau'aki mo e me'a 'oku fai ki ai e feme'a'aki pea hangē pē ko ē 'oku hā mai 'i he'etau 'i he *screen* e me'a 'oku tau feme'a'aki ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

Lord Tu’iha’angana: ... pea ‘ohovale pe foki kuo afe kīkī ha taha ia ki ha fa’ahinga me’a hangē ko ē na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga Fika 7 ‘Eiki Sea, ko e me’a ia ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea ki he’etau founa ngāué. Hangē ko e ngaahi ‘uhingá eni ia ‘osi ‘ohake pea hangē ko ē ‘oku tau hanga kehe tautolu e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá meí he mo’oni pe ko e hā hono, ‘a e me’a ko ē na’e fakamalaga ki ai ‘a Tongatapu 7. ‘O ne ‘omai, hangē ko eni ko ‘ene fehu’ia e falala’angá ‘Eiki Sea. Pea ‘okú ne pehē ‘aki e me’a na’á ne ‘omai ‘i he fekau’aki ia mo e līpooti mo e ngāue ki he ngaahi me’a kehe.

Ka ko e me’a pe ko u tokanga au ki ai ‘Eiki Sea he ko e pau ke fiema’u ‘etau founa ngāué kapau ‘okú ke fakangofua ke fai ha feme’a’aki ha me’a pea ‘ohake ha taha ha me’a. Pea ‘oku tonu pē ke fakamo’oni mahino ‘oku ma’u ‘e he kau Mēmipá. He te u ta’utu pe au mo ha’aku ngaahi fu’u līpooti heni ki ha ngaahi me’a na’e hoko pea neongo ne ‘osi fakakakato.

Pea ko ‘ene ‘ohake pe ha fo’i me’a ia ko u afe au ‘ou huke hake ‘eku ‘ū me’á ‘o ‘ohaké. Kae me’a e Hou’eiki Mēmipá ia ‘o ‘ikai ke nau mea’i ‘e nautolu ha me’a pe ‘oku ‘ia nautolu. Ke ma’u e mo’oni e me’a ko ē ‘uhinga ‘oku me’a mai ki aí neongo he ‘oku ‘i ai pē ‘ene poini ko e fehu’ia ‘a e kupu 3.

Ka ko e me’a pe ‘oku ou tokanga au ki ai ‘Eiki Sea ko e fa’a afe pehē, ‘oku ‘ikai ha me’a ia ‘ia mautolu. Līpooti ko ē ‘okú me’a mai ‘akí ‘oku ‘ikai ke ‘ia mautolu pea ko ‘ene faka’uhingá pe ‘a’ana pehē ‘oku ‘ikai ke falala’anga e tokotaha ko iá ko e ‘uhingá ko e līpooti ‘okú ne ma’u.. Ko e ‘uhingá Sea he ‘oku pau pē mahino e ngaahi me’a ko iá ‘oku hao ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mo’ua ‘o e tokotaha ko ení. ‘A ia ‘oku mahino mo e ngaahi līpooti mo e ngaahi me’a ko iá.

Ka ko ‘eku tokangá pe ‘a’aku ‘Eiki Sea ke fa’a ‘ohake e me’a pehē pea kapau ‘oku tau afe ‘oku fakangofua pea ‘omai ke tau feme’a’aki he ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a fekaukau’aki pe. He ‘oku mahino ko e tukuaki’i ‘o e me’a he ko e ‘uhingá na’e Sea he taimi ko iá. Pea kapau ‘e ‘omai e ngaahi pepa ngāue ko iá te tau feme’a’aki tautolu he ‘e mahino pē ia ‘oku pe ko e hā ‘a e tūkunga ‘oku mahino ne ‘ikai ha ngaahi tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga.

Kaikehe ko ‘eku ‘uhingá pe ‘aku ‘Eiki Sea ko e faka’uhinga ia ‘a e Fakafofongá ‘i he’ene ‘ū līpooti ‘okú ne ma’ú. ‘Ai hake pe fo’i me’a ‘oku ‘uhingá ‘oku tangutu ia mo ‘ene ‘ū līpooti. Ka ‘oku ‘ikai ha taha ia heni ‘okú ne ma’u e ‘ū me’a ko iá ke ke fakangofua mai ke tau afe ‘o tokoni mai e fo’i me’a ko iá ke faka.

Ko ia ko u kole pe au Sea ‘i henau founa ngāué ke tau nofo pe he me’a ‘oku ‘omai. Pea kapau ‘okú mou fakangofua ke tau afe ki ha me’a ke poupou ki ha me’a pea ‘omai e ngaahi me’a ko ē ‘oku me’a mai aí ke tau ‘ilo ke tau sio hifo ki he ngaahi līpooti ko iá pea te tau feme’a’aki ke mahino e me’a ‘oku tokanga ki aí. Ka ko ia pe Sea ko u poupou atu pē au ia he me’a ko ena e Hou’eikí.

Ko hoku fatongia ko eni ke tāpuni e fatongia mahu’inga ko ení kae fai hono founa ko ená ki hono tu’uaki ha ‘Omipatimeni ke kamata he ‘aho ‘uluaki ‘o Siulaí. E tau fai pe tau ngāué ai pea mo tau nofo hē he ko e ‘atunga ē te tau afe. ‘Ohovale afe ha taha ia ha me’a ‘oku ‘ikai ke mau si’i mea’i ia ‘e he Hou’eikí e ngaahi pepa mo e me’a ko iá. Pea ke fakangofua ke tau ngāue’aki pea tau tukuaki’i atu ‘a hai mo hai ‘i ha ngaahi me’a ko ‘ene faka’uhingá ia.

‘Okú ‘ikai ke toe fu’u, he ko e ‘uhingá ko e Fale ‘Eikí ni Sea ke fakapotopoto tau feme’a’aki, tau mafai heni mo tau feme’a’aki fekau’aki mo e kakai ‘oku ‘ikai ke nau ‘i heni ka ‘oku ‘osi

‘ohake. Tau hoko atu he me’a ko ē pea kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a, ko u kole pe ‘aku ki he Hou’eikí.

Kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a pea faka’apa’apa’i e Seá, kole ki he Seá ke ‘omai e ngaahi me’a ko iá ke loto ki aí. Ke tálanga’i he Falé pea tau ma’u e ngaahi fakamatala ko iá ke fai e feme’a’akí ke ma’u e mo’oní mo e totonú. He ‘oku tau tui kotoa pē ki he ngahi founa ngāue ko iá ke ‘ata mai ‘etau ngāue he Falé ni. Kae ‘oua ‘e hangē ‘oku tafoki mai pē, tau ‘ai e me’a ko ē ke tau afe tautolu ki he fu’u līpooti ‘oku ‘ikai ke ‘i he Hou’eikí ia.

Ko e ‘uhingá, pea ka ‘ikai ke tau me’a hangē ko ē ‘oku tau ta’efalala’anga tautolu he’etau faitu’utu’uní hē Sea. Tau fou pē he me’a ko ení pea kapau ‘oku ‘omai hangē pe na’e ‘ohaké, ngaahi me’a ko ia na’e ‘osi fai hono aofangatuku mo e ngaahi me’a pehē. Pea kapau ‘oku fiema’u ‘oku ‘i ai pe ngaahi founa ki ai. Ke toe ‘omai ke fai hano vakai’i pe ko e ‘ave ki he Fakamaau’anga pe koe toe mai, founa ngāue ia e Falé ni ke ‘omai. Kae me’a mahu’ingá tau ma’u e ngaahi fakamatalá pea tau fai e tipeití mo e feme’a’aki ‘a e Falé ni ke ma’u ‘a e mo’oní ko e ‘uhingá ‘i he founa ngāue ‘a e Falé ni, mālō Sea.

Fehu’ia tu’unga taau, falala’anga & fakapotopoto faitu’utu’uni

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Seá ki’i kole atu pē ke u ki’i fakangofua mai ke u toe ki’i fakahoha’a atu, mālō Sea. Sea ko e līpooti ena kuo ‘osi *send* atu ki he Kalaké, kapau ne mou fakatokanga’i na’e toki mono mai pē e līpootí. Na’á ku toki *google* hake pe ‘a e līpooti ko ení.

Sea ‘oku mahu’inga ki he motu’á ni ke ‘oua ‘e fakavavevave’i e fakakaukau ko ení. Neongo e mahino ho’o fakahoko mai ‘a e taimí pea ‘oku ‘ikai ke u fehu’ia au e tu’unga fakalaó. Sea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku totonu ke ...

<010>

Taimi: 1105-1110

Paula Piveni Piukala: ... teke atu he kau Fakafofonga ko e fatongia e Feitu’u na, ko ‘eku tuí ko e fatongia ‘o e Fale ni, ko ‘eku fehu’ia pē ‘aku ia ‘a e taau, falala’anga, mo e fakapotopoto ‘a e faitu’utu’uni.

Sea na’e ‘omai ‘a e līpooti ‘e lipooti ki he motu’a ni, ko e lāunga mei he kau loa ke lāunga’i ‘a e Sosaieti Lao ‘a ia ‘oku Palesiteni ai e, ki he *Ombudsman*, ‘a eni pē ko ē ‘oku toe *CEO* ai, ko e fa’ahinga faingata’a’ia ia Sea ‘oku ou pehē mahu’inga ke fakapotopoto ‘etau fa’u lao.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pē Sea kātaki. Ko e *Ombudsman* ...

Paula Piveni Piukala: ... ke ‘oua ‘e popula...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu mei he ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko e Omipatimeni foki ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘oku nau, ke fakatonutonu mai ‘e he Feitu’u na ‘oku ke loa pē foki Sea. ‘Oku ou pehē ‘e au ko ‘ene me’a ‘oku fai ko e sivisivi’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga, pea ne ‘omai ai ha ngaahi fua totonu ke fakahoko fatongia pē ko e *process*. Ko e Feitu’u na foki ‘oku *under* ai ‘a e Omipatimeni, ka ‘oku, ko e me’a ko

eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘oku anga fēfē hano lāunga’i mai kau loea ki ha sino ‘oku ne fakamaau’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Pule'anga Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i tokoni atu pē ko e, tapu pē mo e Feitu'u na, ‘oku ha pē ia ‘i he Tefito’i Lao ko ē lao Omipatimeni, ‘a e ngaahi kautaha ko ē ‘oku ngāue ki ai ‘a e ‘Omipatimeni, ngaahi potungāue ‘a e Pule'anga, pea mo e ngaahi kautaha ‘oku ‘asi ‘i he tēpile taupotu taha ki lalo ‘oku ‘ikai ke ka u ai ‘a e Sosaieti Lao ia, ko ia pē Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fatongia ‘a e *Ombudsman*, ke ne siviivi’i kamata mei he kau Minisitā mo ‘enau *Ministry*, ko e lāunga ko eni ko e *directions* ko e ‘omai mei he Fakamaau’anga ko e lāunga’i ‘o e *CEO* ‘o e Fakamaau’anga pē ko e Failesisita, ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘o ‘ohake, ‘oua ‘e to’o mai ‘a e ‘ū me’a maumau taimi ko ia ka tau sio ki he kakano ‘o e makatu’unga Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu Sea. Ko e *CEO* ia ‘a e Fakamaau’anga ‘oku kehe ia mei he *CEO* ko eni ‘o e Omipatimeni.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e hā ‘a e poini?

‘Eiki Palēmia: Ko e poini ‘oku ke ngāue’aki ‘a e me’a hala ki he me’a hala.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ‘oku ‘i ai ‘a e lāunga, ko e me’a ia na’e fakahoko mai kia au ‘i he pongipongi ni, Sea. Ko ‘eku tokangá ke tau fatu ha *system* ...

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga ngāue’aki pē lea mo’oni. Pea ko e 2 Sea, fakatonutonu eni kei fakatonutonu pē Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku ne ‘omai ‘a e *equal opportunity* ko ‘eku tokangá ia.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pē mo lea faka-Tonga he ‘oku tau poto pē he lea faka-Tonga.

Paula Piveni Piukala: ... ki he kakai ‘o e fonua.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ou lolotonga lele he fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Ko e tu’o 2 ‘eni ho’o maumau’i ‘etau tu’utu’uni he pongipongi ni. Ko e taimi ko ē ‘oku fakatonutonu ai, me’a hifo ki lalo tali ke tuku atu ho faingamālie.

‘Eiki Palēmia: Kole pē ‘e Fakafofonga ke tau ‘ai lelei pē, hangē ko ē ko e me’a na’e me’a atu’aki ‘e he Hou’eiki, ‘oku ‘i ai ‘etau tu’utu’uni, ‘oku ‘ikai ke tau talanoa’i ha līpooti ‘oku te’eki ai ke mau sio ai, me’a tatau pē mo ho’omou lāunga hono ‘omai tōmui ha līpooti kia moutolu kau Fakafofonga, mou fa’a kole ma’u pē ke ‘omai ha taimi ka ko ‘eni ia ‘oku talamai ‘oku ‘osi *email* ki he Kalake pea ‘oku ‘osi ngofua leva ia, mole ke mama’o.

Sea ko e kolé atu pē ia tau nofo ki he’etau tu’utu’uni he ko e me’a ‘eni ‘e lahi ai ‘a e felau’aki ko e ta’emahino ko ē ngāue’aki ‘a e founa ‘o e Fale ni, pea ko e me’a ia na’e fai ‘a e

fakatonutonu na'e fai atu ki he Fakafofonga, 'ikai pē ke tui ia ki ai, mahalo ko 'ene feinga pē 'a'ana ia ke mau tui mo ia kae toki fiemālie, he 'ikai ke 'i ai ha taimi ia te tau tui tatau ma'u pē. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea mole ke mama'o ke u kole 'enau tui, ko 'eku 'omai pē 'e au 'eku pōini, he ko e Tō Folofolá ko homau fatongia ke mau sivilisi'i 'uhinga ia 'eku sivilisi'i 'a e ngāue 'a e Palēmia mo 'ene Kapineti, 'uhinga ia 'eku sivilisi'i 'a e ngāue 'a e Feitu'u na mo ho'o *department*.

'Eiki Minisitā Fonua: 'Eiki Sea ke u ki'i fakatonutonu, na'a ne kole atu ha'ane ngofua ke toe me'a.

Paula Piveni Piukala: Sea 'omai mu'a ha'aku ki'i ngofua he ko e pehē pē 'e au ia ko 'emau fakakikihi ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sio ange, ko ena 'oku ke 'osi me'a, fakatokanga tu'o 2 pē, pē 1 Sea. Ko eni 'oku ne toe maumau'i pē 'i he tu'a ho'o fakatokanga.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou kole atu ha'aku ki'i ngofua faka'atā mu'a ke 'oua 'e hanga 'e he angamaheni 'o ta'ofi 'a e fakakaukau lelei ke makatu'unga ai 'a e faitu'utu'uni 'a e Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Fakama'ala'ala Sea ki he Tu'utu'uni ngāue e Fale

'Eiki Sea: Fakatonutonu, Tongatapu 7 kātaki 'o me'a hifo ki lalo, 'uluaki na'e 'osi 'oatu ho faingamālie pea na'e 'osi ho'o fakamalanga taimi 'oku faka'atā atu 'etau Tohi Tu'utu'uni, miniti 'e 10, pea hoko atu 'a e feme'a'aki, pea toe langa hake 'a e fakamalanga 'e he Fakafofonga Nōpele ko eni 'o Ha'apai, 'a ia na'a ku faka'atu'i pē ho'o fiema'u ke toe 'ave ha'o tali pea ko ena na'e toe 'oatu ho'o lau miniti.

'Oku ou tui ko e me'a ko ē 'oku ke taukave'i 'oku 'osi mahino ia ki he kau Fakafofonga, 'uluaki Hou'eiki 'oku pau ke tau muimui ki he'etau Tohi Tu'utu'uni he ko ia 'oku ne hanga 'o tatakai 'a e feme'a'aki, ko e 'uhinga 'oku 'omai ai e 'ū lipooti ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga ...

<005>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Sea:ke makatu'unga ai 'enau faitu'utu'uni 'oku ke me'a mai koe he pongipongi ni mo e lipooti 'oku te'eki ke tufa 'i he Fale ni. 'A ia 'oku tonu ke tau toe tokanga Hou'eiki. Ko e taimi ko ē 'oku fakahū mai ha lipooti ki he Fale fiema'u ke 'omai ha taimi fe'unga ke tufa ki he Hou'eiki Fakafofonga. Mahino pē ko e 'isiu ko eni 'oku taimi koe'uhí ko e 'aho faka'osi eni, ka 'oku 'i ai pē founa Hou'eiki, kapau 'oku 'i ai ha lipooti 'oku ke fie fakahū mai ki he Fale ni malava pē ke toloi e feme'a'aki kae tufa e lipooti ko eni ke me'a ki ai e Hou'eiki ke tau peesi taha pē he taimi 'oku fai 'a e feme'a'aki kae 'oua 'e tō kehekehe e ma'u mo e 'ilo kae nofo pē ni'ihī 'o fūfuu'i 'enau ki'i 'ilo mo 'enau me'a 'oku fakahū mai.

‘Uluaki ‘oku hanga he Tu’utu’uni ko eni Hou’eiki ‘o tataki e feme’a’aki ke fakapapau’i ko e lipooti ‘oku fakahū mai ko e lipooti ‘oku mo’oni mo pau. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tau ngāue’aki ai ‘a e Tu’utu’uni Hou’eiki ke ‘oua ‘e faingofua hono takihala’i ha taha ‘o e Hou’eiki Fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakahalaki e lipooti, ka ko e founga hono fakahū mai na’e ‘ikai ke fakafou mai ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni. ‘A ia ‘oku ‘osi tō mai foki kitu’a ‘a e fakamalanga ‘a e Fakafofonga pea ‘oku ‘osi fanongo ‘a e Hou’eiki ki he’ene ngaahi faka’uhinga.

Taukave’i Sea ‘osi ma’u tokotaha fokotu’u mai ngaahi makatu’unga fiema’u he Lao ‘Omipatimeni

Ua Hou’eiki ko e ngaahi Tu’utu’uni ko ē ‘oku fakahoko he Sea hangē pē ko e ngaahi Tu’utu’uni kimu’a na’a ku ‘osi fakama’ala’ala atu ‘oku tataki ia ‘i he ngaahi konivēsio pē ko e ngaahi tu’utu’uni na’e fakahoko kimu’a ka ‘oku fakamanatu atu Hou’eiki na’e tu’o taha pē ‘a hono fakanofu ‘e he Fale Alea ha le’ole’o ‘i he ‘ofisi ko eni e ‘Omipatimeni pē ko e le’ole’o ko ia na’e fokotu’u atu pē he taimi ko ia ‘a e *CEO* lolotonga ‘a e ‘Omipatimeni pea na’e me’a mai ‘a e *CEO* ‘o fakafuakava’i hili hono tali he Fale Alea ke hoko ko ha le’ole’o. Tu’o ua pē eni Hou’eiki toe fokotu’u atu e me’a tatau fokotu’u atu e *CEO* lolotonga ‘o e ‘Omipatimeni ke fakafuakava’i he Fale ni ko e le’ole’o. Ko e me’a pē ‘oku fai ki ai e tokanga Hou’eiki.

Ko e ngaahi makatu’unga fakalao na’e ‘osi lau atu ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmia pea kuo ‘osi fakahū kakato atu pē he lipooti. ‘A ia ‘oku mou hanga ‘o fakafehu’ia’i ‘a e kupu si’i (1) ‘o e Lao ko eni ki he ‘Omipatimeni ‘a e tu’unga falala’anga mo faitu’utu’uni pau mo faka’apa’apa’i ‘i he *community* ‘a e taha ‘oku fokotu’u atu. ‘I he’emau vakai mo fakafuofua ki he taimi ‘oku tuku atu ki he tokotaha ko eni kuo ‘osi ma’u pē ‘e ia ‘a e ngaahi makatu’unga ko eni ‘i he Lao.

Ka ‘oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi me’a kehe ia ‘oku ‘ohake he ‘aho ni Hou’eiki pea ko u tui ‘oku tonu pē ke mou fakakaukau lelei ‘i he taimi ko ē ‘oku tau faitu’utu’uni ai pea ‘oku ‘osi mahino pē ‘a e ngaahi tafa’aki. Ko e me’a ia Hou’eiki ke mou hanga ‘o fuatautau taimi ko ē ‘oku tau pāloti ai e fokotu’u.

Ko ‘etau taimi Hou’eiki tau foki mai ‘o toki pāloti e fokotu’u ko eni. Tau mālōlō.

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le’o : Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie Hou'eiki ‘oku tau kei ...

<008>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Sea : .. ‘i he ‘asenita fika 4 – fokotu’u ‘a e 'Omipatimeni fakataimi. Ko e ngaahi fakamalanga Hou'eiki ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘ia moutolu ‘oku mou loto ki he fokotu’u. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke mou loto ki ai. Ko e me’a te tau iku ki ai ko e

pālōti'i Hou'eiki ka 'oku ai 'a e ni'ihi 'ia moutolu 'oku te'eki ke mou me'a mai he *issue* ko eni. Te u tukuange pē 'a e faingamālie faka'osi ko eni pea kapau 'oku 'ikai tau hoko atu ki he tu'utu'uni 'a e Fale. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Tokanga ke tauhi molumalu Fale Alea tautefito ki he tauhi molumalu hou'eiki fafine

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonua kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Sea, ne u lele mai he pongipongí ni mo e loto tau'atāina, pea u mamata hifo 'i he tuku mai e tohi ko eni pea u fiefia 'i he'eku vakai hifo ki ai ko e hou'eiki fafine eni. 'A ia 'oku 'i ai hono faka'ilonga 'i he mala'e 'o e ako kae 'uma'ā 'a e siasi kae pehē ki he taimi na'e hoko ai ki muli 'o ne lava'i ai 'a e ako 'i he Lao 'i he 'Apiako Ma'olunga ko ia ko e 'Univesiti 'o *Victoria*. Pea hokohoko lelei ai pē 'i he fofonga 'o e Potungāue Lao kae 'uma'ā 'a e Fakamaau'anga he ngaahi ta'u lahi 'i he Pule'anga Tonga pea hoko mai eni. 'Ikai ngata pē 'i he'ene hoko ko e 'Eiki Minisitā 'o e Lao, pea hoko mai eni he 'aho ni ke ne hoko ko e Le'ole'o 'i he 'Omipatimeni fakataimi pē.

'Eiki Sea, 'oku te'eki ai ke u ongo'i 'oku tukuhifo pehē'i hoku ongoongo he pongipongí ni, 'A e ngaahi talaki ha fefine lelei, ha fefine 'oku faka'ofa'ofa 'i he siasi pea mo e fonua kae 'uma'ā 'a e Pule'anga, kae tukuhiho 'i he pongipongí ni 'a e ongoongo pea 'oku poupu 'a e Feitu'u na ki ai kae 'uma'ā 'a e Fale Alea 'o Tonga ke veteki hono ongoongo 'i he fofonga 'o e fonua.

'Oku ou kole atu, tauhi 'a e faka'apa'apa tauhi 'etau nofo taha pea tautautefito ki he hou'eiki fafine tauhi hono molumalu. 'Oku 'i ai e feitu'u 'oku fai ki ai 'a e tokanga pea fai ki ai hono 'ohake ka ko hono 'ohake 'i he Fale ni pehe'i pea 'oku ou ongo'i lavea ai. Lavea ai hoku ongoongo, lavea ai hoku fāmili, lavea ai mo e ngaahi ta'u lahi ko u ngāue ai 'i he Pule'anga Tonga. Pea ko u kole atu 'Eiki Sea tauhi e molumalu ho Fale ko hono 'uhingá ko e ongoongo 'o e fonua ni, 'oku makatu'unga ai 'a e kei ongoongo lelei ki tu'apule'anga kae 'uma'ā foki 'a lotofonua 'i he nofo ko ia 'a e sosaieti. Ko ia me'a pē ia 'oku fai atu ai e hoha'a 'Eiki Sea pea ke angi mai mei mu'a ka mau tauhi atu. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Tongatapu 8.

Poupu ki he fokotu'u 'Omipatimeni Fakataimi he 'oku ne ma'u e naunau & taukei ngāue he ta'u lahi

Vaea Taione : Tapu mo e Sea 'a e Feitu'u na tapu ki he Palēmia, tapu ki he Hou'eiki Minisitā e Kapineti pea pehē ki he Hou'eiki 'o Tonga pea pehē ki he tēpile 'a e Kakai. Sea ko u tu'u hake pē he pongipongí ni Sea ma'u pē 'a e māfana tatau pea mo e 'Eiki Minisitā na'e toki me'a Sea. Na'e 'i heni ko ē 'a e lipooti ko eni na'e tuku mai 'e he Feitu'u na pea u lau kakato 'a e hisitōlia ko ia 'o e tokotaha ko eni Sea pea u fiefia lahi 'aupito. Pea u toe sio ki ai pe 'oku *full time* he lea fakapālangi Sea kātaki pe ko e ngāue kakato pe ko e fakataimi pē. Pea talamai 'i heni ko e fakataimi pe Sea. Pea ko e 'uhinga hono fakahū mai he te tau 'osi tautolu he 'aho ni. Muimui atu pe he tokotaha ko eni 'oku teuteu ke Sea fakataimi pea toe 'i ai pea mo e tokotaha ai 'i Tongatapu 8 Sea 'oku kei tupu hake. Faka'ilonga tatau pē pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki melie ia 'a e motu'a ni ki he 'osi 'a e fakataimi ko eni. Ne tokolahi 'aupito e, ko e *process* ia 'e fai ia. Sea pea hangē ko e me'a ne me'a ki ai 'a Ha'apai 12 ...

Taimi: 1145-1150

Vaea Taione: ... 'oku fiema'u lahi 'aupito ia ke fakapapau'i 'oku 'ikai ko e 'uhingá ko e vave 'a e taimi ka ko e 'uhinga ko e falala'anga hangē pē ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 7 'oku *fit and proper* 'a e tokotaha ni, 'oku ne ma'u e naunau mo e ta'u lahi 'a e faifatongia ai ki he fonua 'o Tupou mo Hou'eiki pea na'e 'ikai ke u sio au na'e ai ha mele he ngāue 'a e tokotaha ko eni Sea.

Ko hotau faikehekehé ko e me'a ko ē 'e sai'ia ai ko ē 'e loto ki ai 'a 'a Tongatapu 12 ia he 'ikai ke u loto au ia ki ai. *Flavour* kehekehe pē Sea hūfanga he fakatapu. Pea 'oku ou fiefia lahi au ia 'i he fokotu'u atu 'a e tokotaha ko eni ke hoko ko e fakataimi ia ki he lakanga ko eni mālō.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Tokanga pē 'oku malu e 'asenita ngāue 'a e Fale

Veivosa Taka: Sea kole atu ha ki'i faingamālie fokoutua tu'o ua hake. Tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē ki'i me'a 'oku ou ko e ongo pē 'oku ou ma'u. 'E tapu pea mo e Feitu'u na ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia Sea pē 'oku malu e 'asenita 'a e Feitu'u na? Ko hono 'uhinga ko e ko e me'a 'oku ou ongo'i he Fale 'Eiki ni 'oku 'osi 'i ai e mateuteu mai ia ki he 'asenita ko eni ke mau toki me'a fakataha pē ki ai 'i Fale ni ko e anga pē 'eku ongo 'e Sea kae hoko atu 'eku 'eku lave Sea fekau'aki pea mo e ki'i veesi folofola nau lau tohi ai 'aneuhu.

Ko e ko e ki'i veesi ko eni ko hono 'eke'i 'o Sisū Kalaisi pea ko e fehu'i ko hai e tokotaha ko ia pea ko e tali ko ē ko ē 'a e tokotaha ki he ko e tokotaha mei Nasaleti pea ko e 'eke ko ē ko ē 'oku 'i ai ha lelei mei Nasaleti pea ko e tali ko ē lea ko ia, ha'u 'o mamata.

'Eiki Sea, 'oku fu'u lahi hono 'ohake he Fale ni 'a e ta'efalala ki he Hou'eiki Minisitā pea mo ha taha pē 'oku 'ohake pea ko e fehu'i ia ha'u 'o mamata. Pea ko e fakaafe ia kia kitautolu Fale 'Eiki ni 'oua te tau hanga 'o sivisivi'i tau 'uluaki sio ka tautolu pea tau toki fakahoko 'etau ngāue.

Fokotu'u ta'etoeveiveiua Ha'apai 13 'ene falala ki he tokotaha fokotu'u ki he 'Omipatimeni Fakataimi

Sea 'oku ou 'oatu 'eku fokotu'u ta'etoeveiveiua 'eku falala ki he tokotaha ko eni ne u tupu hake 'i Ha'apai na'a ku fakatokanga'i e fāmili ko eni. 'Oku 'i ai e lea na'e fakahoko he talanoa ko eni ha'u 'o mamata he 'oku 'ikai ke 'i ai ha kākā pea ko e fokotu'u ia 'a e motu'a ni 'o fakatatau pea mo e tukuaki'i 'oku fakahoko 'oku 'ikai ke u tokanga au Sea pē ko e fakataimi pē ko e tu'uma'u ka ko e falala 'oku ou ma'u 'a e katoi e ngaahi naunau 'oku fe'unga ki he tokotaha ko eni pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau pāloti mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Poupou Pule'anga ki he tokotaha kuo fokotu'u ke 'Omipatimeni Fakataimi

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea fai atu pē ha ki'i lave faka'osi atu pē mei he tafa'aki ko eni e Pule'anga. Hangē pē ko ia na'a ke me'a ki ai ko e tokotaha ko eni na'e CEO pea na'e sivilivi'i 'oku taau mo fe'unga ke ne fakahoko e CEO pea ko 'ene lele mai eni 'o a'u mai ki he taimi ni hangē pē ko ē na'a ke me'a ki ai Sea ko e CEO kimu'a 'a ia 'oku hoko ko e 'Ateni Seniale he taimi ni. Pea 'oku 'i he fengāue'aki ko eni pea mo e 'Ofisi ko ia 'o e 'Omipatimeni' i he 'osi atu ko eni e ta'u 'e taha pea 'oku mahino 'a e 'a e fakahoko lelei 'e he 'Omipatimeni honau fatongia ko hono sivilivi'i e Pule'anga. Pea 'oku 'omai ai e ngaahi keisi lahi mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e ngaahi potungāue ke fakalelei'i pea 'oku mau fiefia ai pē mautolu ko e 'uhingá he 'oku tokoni ki he fakahoko fatongia Sea. 'Ikai ke ai ha veiveiua ia mei he Pule'anga mau tali 'a e fokotu'u ko ena 'a e Feitu'u na ki he tokotaha ko eni te mau tui ko e tokotaha eni 'oku fe'unga eni ki he fokotu'u ko ena 'oku 'omai Sea pea 'oku mau fokotu'u atu ai pē ke tau pāloti mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Tapu mo e Sea mo e pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Sea ko e ki'i vakai pē 'a'aku ia he kupu 4 ko eni ...

<009>

Taimi: 1150 – 1155

'Aisake Eke: ... tipeiti'i 'o e Laó ke fakapapau'i pe ia 'oku 'osi tūkunga mālie pē ia mahalo na'e 'osi me'a pē Feitu'u na ia. Koe'uhí ko e 'ū kongá pe ē kau mo ia 'ikai ke ma'u 'e he tokotaha 'o e lakanga ko eni kapau 'oku 'i he ngaahi tu'unga ko ē. Ko 'eku 'eke atu pe 'e au mahalo na 'oku 'osi pe 'oku 'osi vakai'i pe 'e he Feitu'u na ia 'oku nāpangapanga mālie pe kupu ko ia Sea, mālō.

Pāloti'i 'o tali fokotu'u e tokotaha ki he lakanga 'Omipatimeni Fakataimi

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'osi vakai'i pē. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti 'i he fokotu'ú. Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u e 'Omipatimeni fakataimi, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'oku loto ki ai e toko 20.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai e tokotaha, Paula Piveni Piukala, 'Eiki Sea

Fakafuakava'i 'Omipatimeni Fakataimi

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki hono tali e fokotu'ú pea mo e ngāue tau 'Asenita Fika 4. Te u kole heni ki he Kalaké kātaki 'o tataki mai e 'Omipatimeni Fakataimi ke fakafuakava'i 'i mu'a he Fale Aleá 'o fakatatau mo e kupu 3(2) 'o 'etau Lao ki he Omipatimeni.

Kalake Fale Alea: Ko e tohi fuakava ‘o e ‘Omipatimení, Lao ki he ‘Omipatimení, kupu 9, palakalafi A, ‘Alisi Nūmia Taumoepeau. Kātaki ka ke to’o e tohitapú ho nima to’omata’ú peá ke angi mui mai ke fakahoko ho fuakavá. ‘Oku ou fuakava.

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: ‘Oku ou fuakava

Kalake Fale Alea: ‘I he ‘ao ‘o e ‘Otuá

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: ‘I he ‘ao ‘o e ‘Otuá

Kalake Fale Alea: Te u fai talangofua mo’oni

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Te u fai talangofua mo’oni

Kalake Fale Alea: Ki he’ene ‘Afio ko e Tu’i

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Ki he’ene ‘Afio ko e Tu’i

Kalake Fale Alea: Te u fakahoko fakamaatoato

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Te u fakahoko fakamaatoato

Kalake Fale Alea: Totonu

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Totonu

Kalake Fale Alea: Fakamākūkanga

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Fakamākūkanga

Kalake Fale Alea: Ta’efilifilimanako

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Ta’efilifilimanako

Kalake Fale Alea: Ta’eilifia pe sio totongi

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Ta’eilifia pe sio totongi

Kalake Fale Alea: Hoku ngaahi fatongia ko e ‘Omipatimeni

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Hoku ngaahi fatongia ko e ‘Omipatimeni

Kalake Fale Alea: Pea ‘e ‘ikai ke u fakahā

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Pea ‘e ‘ikai ke u fakahā

Kalake Fale Alea: Tukukehe ‘o fakatatau ki he Laó

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Tukukehe ‘o fakatatau ki he Laó

Kalake Fale Alea: Ha fakamatala te u ma’u

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Ha fakamatala te u ma’u

Kalake Fale Alea: ‘I hono fakahoko hoku ngaahi fatongiá

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: ‘I hono fakahoko hoku ngaahi fatongia

Kalake Fale Alea: Ko au ‘Alisi Nūmia Taumoepeau

‘Alisi Nūmia Taumoepeau: Ko au ‘Alisi Nūmia Taumoepeau

<010>

Taimi: 1155-1200

‘Omipatimeni Le’ole’o: ... Sea, Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni, fakafeta’i ‘a e ma’u koloa.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5 ‘etau ‘asenita, ko e līpooti mei he Sea ‘o e Komiti Kakato. Me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 1.

Lipooti ki he ngāue kuo lava fakakakato mei he Komiti Kakato

Tevita Puloka (Sea Komiti Kakato Le’ole’o): Tapu pea mo e Sea ‘o e Fale Alea, pehē ‘eku fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele, fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea, na’e lava lelei ‘a e ngāue ‘a e Komiti Kakato ki he ngaahi tu’utu’uni ko eni, ‘a eni ‘oku hā pē ‘i he ‘asenita, Tu’utu’uni Fika 1/2023, Ngaahi Tu’utu’uni Fakapekia Fakahā ‘o ha Tu’unga Fakatu’utāmaki ki he Mo’ui, COVID-19, 2022. Na’e tali ia pea mo e fakatonutonu.

Tu’utu’uni Fika 7/2023, Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia 2022, na’e tali ia pea mo e fakatonutonu.

Ko e Tu’utu’uni Fika 2/2023, Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai, (Sisitemi Lēsisita, Faka’ilekitulonika, ‘i he taimi ‘o e Fakatau) 2022, na’e tali mo ia pea mo e fakatonutonu. Fokotu’u atu mālō.

Lau tu’o 2 & pāloti’i ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakapekia Fakahā ‘o ha Tu’unga Fakatu’utāmaki ki he Mo’ui & ngaahi fakatonutonu

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ke tau hoko atu leva ki he Ngaahi Tu’utu’uni Fakapekia Fakahā ‘o ha Tu’unga Fakatu’utāmaki ki he Mo’ui ‘a ia ko e tu’utu’uni ko eni na’e fakahū mai ki he, pea na’e lau ‘uluaki, lau tu’o 2 tukuhifo ki he Komiti Kakato, pea ko ‘eni fakafoki mai mo ia ke fakatonutonu, toe pē ke tau pāloti hono lau tu’o 2.

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Tu’utu’uni ke Fakapekia Fakahā ‘o ha Tu’unga Fakatu’utāmaki ki he Mo’ui COVID 19, hono lau tu’o 2 fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ko eni ko e toko 21.

‘Eiki Sea: Mālō tau lau tu’o 3.

Lau tu’o 3 & pālōti’i ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakapekia Fakahā ‘o ha Tu’unga Fakatu’utamaki ki he Mo’ui & ngaahi fakatonotonu

Kalake Tēpile: Lau tu’o 3.

NGAAHI TU’UTU’UNI KE FAKAPEKIA FAKAHĀ ‘O HA TU’UNGA FAKATU’UTAMAKI KI HE MO’UI (COVID 19/2022)

LAO KI HE MO’UI ‘A E KAKAI

‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he Kupu 167 ‘o e Lao ki he Mo’ui ‘a e Kakai. ‘Oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e mo’ui ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti, ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni –

1. Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea

- 1) ‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni ke fakapekia fakahā ‘o ha Tu’unga Fakatu’utamaki ki he Mo’ui (COVID 19) 2022.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3 ‘a e Tu’utu’uni ko eni fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonotonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 20.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he tu’utu’uni ko eni hono lau tu’o 3 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea, tapu pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, Sea fakafongā’i atu pē fakamālō mei he motu’a ni ki he Fale ‘Eiki ni ‘a hono tali

ko ia ‘a e Tu‘utu‘uni Fika 1/2023, ko e Ngaahi Tu‘utu‘uni Fakapekia, Fakahā ‘o ha tu‘unga Fakatu‘utamaki ki he Mo‘ui ‘i he COVID 19/2022 ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...Pea mo e ngaahi fakatonutonu fakamālō atu Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he Tu‘utu‘uni Fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia. Ko e Tu‘utu‘uni ko eni na’e lau ‘uluaki lau ua tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ko eni ‘oku fakafoki mai mo ‘ene ngaahi fakatonutonu toe pē ke tau pālōti hono lau tu‘o ua.

Ko ia ‘oku loto ke tali holo lau tu‘o ua ‘o e Tu‘utu‘uni Fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, ‘Eiki Nōpele Tu‘iha‘angana, loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he lau tu‘o ua e Tu‘utu‘uni ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala, ‘Eiki Nōpele Nuku ‘ikai ke loto ki ai e toko 2.

Tu‘utu‘uni Fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia 2022 Lao ki he Tute ‘Ekisia. (Tu‘utu‘uni fika 7/2023)

'Eiki Sea: Lau tu‘o tolu.

Kalake Tēpile: Tu‘utu‘uni Fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia 2022 Lao ki he Tute ‘Ekisia.

‘I hono ngāue‘aki ‘o e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he kupu 3 ‘o e Lao ki he Tute ‘Ekisia fa‘u ia he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e Tānaki Pa‘anga Hū mai mo e Tute loto ki ai ‘a e Kapineti ki he ngaahi Tu‘utu‘uni ko eni.

1. Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue‘aki

(1) ‘E ui ‘a e ngaahi Tu‘utu‘uni ko ‘eni ko e Tu‘utu‘uni fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia 2022.

Pālōti‘i ‘o tali Tu‘utu‘uni fika 7/2023

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ki hono lau tu‘o tolu Tu‘utu‘uni Fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia fakataha mo e ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi,

‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, loto ki ai e toko 18.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ki hono lau tu’o tolu ‘o e Tu’utu’uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala, ‘Eiki Nōpele Nuku ‘ikai ke loto ki ai e toko ua.

Eiki Sea: Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu ‘Eiki Sea fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, hoko atu pē ‘a e fakamālō ‘Eiki Sea ki he Hou’eiki ‘o e Fale ni koe’uhí ko e tali ‘a e Tu’utu’uni Fika 7/2023 fekau’aki mo e fakatonutonu ki he Tukahau ‘Ekisia 2022 mālō.

Tu’utu’uni ki hono Pule’i Tānaki Pa’anga Hū Mai (Sisitemi Lesisita Faka’elekitulonika ‘o e Fakatau)

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Tānaki Pa’anga Hū Mai Sisitemi Lesisita Faka’elekitulonika ‘i he Taimi ‘o e Fakatau. Ko e Tu’utu’uni ko eni na’e lau ‘uluaki lau tu’o ua tukuhifo ki he Komiti kakato pea ‘oku fakafoki mai mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua ‘a e Tu’utu’uni ko eni mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Light of Life Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, loto ki ai e toko 15.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o ua e Tu’utu’uni ko eni fakahā ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, ‘Eiki Nōpele Nuku mo ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 6 Sea.

Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Tānaki Pa’anga Hū Mai Sisitemi Lesisita Faka’eletulonika he taimi ‘o e fakatau 2022.

Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Tānaki Pa’anga Hū Mai 2021 (Sisitemi Lesisita Faka’eletulonika)

‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he kupu 107 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hūmai 2021. ‘Oku fa’u ai he Minisitā ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni.

Konga 1: Talateu

Kupu 1: Hingoa Nounou

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu‘utu‘uni ko eni ko e Ngaahi Tu‘utu‘uni ki hono Pule‘i ‘a e Ngāue Tānaki Pa‘anga Hū Mai Sistemi Lesisita Faka‘elekitulonika...

<007>

Taimi: 1205-1210

Kalake Tēpile : .. ka ‘i he taimi ‘o e fakatau 2022.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki Mēmipa e Fale. Ki'i fokotu'u atu pē ke kau atu he fakatonutonu ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 5 fekau’aki mo e hingoa ko ia ke ngāue’aki ki he tokotaha totongi tukuhau koe’uhi ko e totongi tukuhau kuo fakatokanga’i. Hangē pē ko ia na’e fakahoko atu ke tātaki atu ia ki he fakatonutonu. Na’e ‘osi me’a pē ki ai ‘a Tongatapu 5 pea fakahoko pē mo ia ‘aneafi. Mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 5 kātaki ‘o fakama'ala'ala mai ange ‘a e fakatonutonu.

'Aisake Eke : Tapu mo e Sea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Hangē pē ko e me’a ‘a e 'Eiki Minisitā felāve'i eni ko ē mo e ‘uhinga ko ē ‘o e tukuhau. ‘A ia ko e ‘uhinga ‘o e tukuhau ke faka’uhinga ko kinautolu pē kuo lēsisita tukuhau fakatau CT.

'Eiki Palēmia : Sea hangē pē ko ia na’e tali atu, ke tali mo e fakatonutonu ‘a ia ko e ‘uhinga ia ko e ‘u fakatonutonu ia ‘e toki fakakakato pē. Mālō Sea.

Pālōti'i ‘o tali Tu‘utu’ni ki hono Pule’i Tānaki Pa’anga Sisitemi Lesisita Faka’ilekitulōnika Fakatau

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti hono lau tu’o 3 ‘a e Tu'utu'uni fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3 ‘a e Tu'utu'uni ko eni mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai toko 14.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 3 e Tu'utu'uni mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ke loto ki ai ‘a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 6.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu Sea, 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga ho Fale. 'Oatu pē 'a e fakamālō loto houna mo'oni koe'uhi ko e tali ho Fale 'a e Tu'utu'uni Fika 2/2023 fekau'aki mo e ngaahi Tu'utu'uni ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hu Mai mo e Sisitemi Lēsisita Faka'ilekitulōnika he taimi fakatau 2022. Fakamālō atu.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki koe'uhi ko 'etau taimi, te u kole atu ke toloi ai pē Fale ki he 2:00.

(Toloi e Fale ki he 2pm)

<008>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le'o: ... Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

Fakama'ala'ala Sea he ongo kupu (100&106) tataki 'aki 'eke fehu'i lea 'e ha Memipa 'a e Pule'anga

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ko e toloi mai e Fale 'oku lava 'etau ngāue ki he 'Asenita Fika 5 'a ia ko e Lipooti mei he Komiti Kakato Ngaahi Tu'utu'uni kuo tali mo 'ene ngaahi fakatonutonu kuo 'osi fakakakato hono ngaahi ngāue ki ai e Fale. 'A ia ko e toenga 'etau 'asenita Hou'eiki 'oku 'i he Komiti Kakato kae kimu'a pea tau hoko atu ki he ngāue e Komiti Kakato 'oku 'i ai 'a e 'asenita makehe 'oku tau fakatokanga'i he 'etau Tohi Tu'utu'uni koe'uhi ko e 'aho Tu'apulelulu eni te u kole atu pē ki he Kalake ke tuku hake 'etau tu'utu'uni 'a ia ko e kupu fika 106 'a ia ko e ngaahi fehu'i 'ikai toe fakahā kimu'a 'a ia ko e kupu 106 kupu (1) kuo pau ki he 'Eiki Sea 'i he Tu'apulelulu 'o e taimi 'oku hā atu 'i he Tu'utu'uni Fika 104 'i he uike hono tolu 'o e māhina kotoa pē ke ne fakangofua ke 'eke 'e ha Mēmipa ha ngaahi fehu'i lea 'o 'ikai fiema'u ke toumu'a fakahā. Kupu (2) ko e tali ki he ngaahi fehu'i kuo fakahoko 'i he Tu'utu'uni Si'i kupu (1) kuo pau ke tali pē he taimi ko ia.

Hou'eiki hangē ko e fakamatala ko eni he 'etau Tohi Tu'utu'uni ko e Tu'apulelulu 'o e māhina. Neongo ko e Tu'apulelulu ko eni 'oku 'ikai ko e Tu'apulelulu hono tolú 'eni tau fakatokanga'i pē Hou'eiki ko e faingamālie pē eni 'i ha māhina ni koe'uhí ko e uike ua 'oku tau fakataha he māhina ni. 'A ia ko e fokotu'u atu pē 'o kapau 'oku loto lelei ki ai e Hou'eiki Minisitā e Kapineti ke tau fakahoko e totonu ko eni e Hou'eiki Fakafofonga ke 'ave ha'anau fehu'i 'i he uike ni 'a ia ko e Tu'apulelulu ko eni ko 'etau 'aho faka'osi pē 'eni. Ka te u fakamanatu atu pē Hou'eiki koe'uhí ko 'etau Tu'utu'uni Fika 100. Te u fakamanatu atu pē 'a e taumu'a 'o e ngaahi fehu'i, 'uluakí ko e ngaahi fehu'i kuo pau 'e 'ikai kupu

(a) vivili ke 'omai ha fale'i fakalao mei ha Minisitā.

(b) fakakau ai ha fakaikiiki fakakikihi pē ha ngaahi lea ta'efe'unga pē ha lea 'oku 'ikai faka'apa'apa ki he Fale Alea pē ki ha Mempa.

(c) fakakau ai ha ngaahi fakamatala tukukehe kapau 'oku fiema'u ke fakamahino 'aki 'a e fehu'i.

(d) lave ki ha me'a fakafo'ituitui 'a ha Mēmipa pē ha taha kehe pē

(e) vivili ke ‘omai ha fakakaukau fakafu’ituitui ‘a ha Minisitā.

‘A ia ko e ngaahi fehu’i ‘e Hou’eiki ‘oku tataki ia he kupu fika 100 ‘a ia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke ‘omai ha *legal opinion* mei he Minisitā, 2) ke fakakau ha toe fakakiiki ‘a ia ko e fehu’i ‘oku fiema’u ke me’a ngutu pē Fakafongā hangatonu pē ki he poini pea tali mai pē he taimi pē ko ia ‘e he Hou’eiki Minisitā Pule’anga. ‘A ia ko e tu’utu’uni tu’uma’u eni Hou’eiki ...

<009>

Taimi: 1420 – 1425

‘Eiki Sea: ... ‘a ia ‘oku hā pe he kupu 100. Neongo ‘oku te’eki ke fakahoko ‘etau *induction* pe ko e polokalama ako ko eni Hou’eiki Fakafongā. ‘Oku fakahoko pe ‘etau ngāue, feinga pe ke tau fakafiofi ki he Tohi Tu’utu’uni. ‘A ia ko e kupu 100 ena Hou’eiki pehē foki ki he kupu 106 ke ne hanga tataki ‘etau feme’a’aki.

Na’á ku ‘osi fakapā pē ki he ‘Eiki Palēmia’ aneuhu ‘a e faingamālie makehe ko eni ‘e tuku atu ki he Hou’eiki Fakafongā he efiāfi ni. Pea ‘oku ou tui pē ‘oku tali lelei pē ‘e he Pule’angá. Tau hoko atu

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. ‘Io ‘oku loto lelei pē Pule’angá ke ‘i ai ha ngaahi fehu’i. Pea kapau pe ‘e toki ‘i ai ha taimi ‘amui ka tau feinga atu he’etau ‘ū līpootí, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e faingamālie eni ‘oku tuku atu ke ‘ave ha’amou fehu’i. Kole atu pe ke tataki moutolu he kupu 100 ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Me’a mai Tongatapu 4.

Fehu’ia Tongatapu 4 pe kuo totongi ‘ovataimi kau ngaue falemahaki talu mei Novema - Sanuali

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá kae ‘oatu mu’a ki’i fifili mo e fehu’i ko eni. Pea ‘oku anga pehé ni Sea ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá pe ko ha taha pe mu’a he Kapineti ‘e ala tokoni mai. Pe kuo ‘osi totongi ‘a e ngaahi ‘ovataimi ‘a e kau ngāue Faka-pule’angá tautefito ki he Potungāue Mo’uí, ‘ovataimi eni ko ē ‘oku ‘ova hake he houa ‘e 40. ‘I he ngaahi māhina kuo ‘osi atú tautefito pe Sea ki Nōvema mo Tisema mo Sanuali.

Pea kapau ‘oku te’eki ai Sea ke ke ki’i tokoni mai pe ko e hā ko ā ‘uhinga ‘oku tuai ai, mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Tali Pule’anga kuo ‘osi fakakakato totongi ngaahi ‘ovataimi he vaha’a taimi fai hono fehu’ia

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito, tapu atu Sea, tapu atu ki he Palēmiá, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofongá. ‘Io ko e ngaahi ‘ovataimi e ngaahi piliote ko iá kuo ‘a ia ko e ngaahi ‘ovataimi kuo ma’u ange ki Falepa’angá kuo ‘osi fai hono totongi atu ia ‘ona. Ka te u hoko atu pe hono vakai’i ha toenga he ngaahi māhiná ‘oku te’eki ai ke a’utaki ange ia ke fai ha fengāue’aki ai mo e ngaahi Potungāué, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 8

Fehu’ia Tongatapu 8 taimi ngalingali kamata ‘a fē langa hala fakakavakava ki ‘Ananā

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipá, ko e ki’i fehu’i pe eni ki he Pule’angá. Ko e hoha’a mai pē vāhengá ko e talu eni ‘emau fakaongoongo he fakahoko mai ko ia ‘e langa homau hala fakakavakava ‘a Tongá ni kātoa ‘o fou ange he vāhengá Sea. Pea ‘oku hoha’a mai pe mātu’á ke teuteu ‘enau fanga ki’i pisinisi ke tu’u he ngaahi fo’i hala ko iá. Ke mau mateuteu atu mo ‘emau *floorshow* mo e me’a kātoa Sea. Ko e fehu’i pē ia pe ‘oku vave pe ha’ane hoko mai, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Tui Pule’anga ngalingali ka kamata langa hala fakakavakava ‘i Siulai pe ko e ta’u fo’ou

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Seá, tapu mo e Palēmiá kae ‘uma’ā e Kapinetí. Fakatapu heni ki he kau Mēmipa e Fale Aleá, Sea ko e tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai e hala fakakavakavá Sea ‘oku lolotonga *bid* pea ‘oku fakapapau’i ia ‘e tāpuni ‘i he māhina katu’ú. ‘A ia ‘oku ‘osi maau kātoa e tisainí, ‘a ia ko e maau ko ē ‘omai ko ē e ngaahi *bid* Sea ‘e fai leva hono *evaluate* ‘o toki ‘omai ke fili e kautaha te nau fakahoko e ngāué. ‘A ia ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ko e ngāue ko ení ‘e kamata ia ki Siulai pe ko e ta’ufo’ou Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Seá pea tapu mo e kau Mēmipá, pea ‘oku ou fakamālō atu Sea ko hono ‘omai e faingamālié he tali fehu’i ‘o e efiāfi ni. Ko ‘eku fehu’i ‘oku fehu’i ‘e 3 ‘e Sea, ‘e ngofua pe ke u ‘ai tahataha pē pe ‘ai kātoa pē he taimi ‘e taha. Ko u tokanga na ‘oku te’eki mahino kiate au pe ko e fē e taimi ‘okú te ...

‘Eiki Sea: Me’a mai koe ho’o fehu’í, ‘ai tahataha mai pē

Fehu’ia pē na’e ‘osi fakamo’oni huafa Tu’i ki he ongo Minisita 2 he Kapineti

Paula Piveni Piukala: OK, sai, Sea ko e fehu’i pē ki he Palēmiá pe ko e hā e tu’unga totonu pe kuo ‘osi fakamo’oni ‘Ene ‘Afió ki he ongo Minisitā na’á ne ‘osi fakahoko, hangē ko e Minisitā e MIA pea mo e Minisitā Pa’angá Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ‘osi ‘asi pe he lēkooti e Falé ni na’e ‘osi fakafuakava’i eni ko e ‘uhingā na’e ma’u kuo ‘osi tali ‘a e ongo ‘Eiki Minisitā ko ení, mālō.

Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7 ...

<010>

Taimi:1425-1430

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku te'eki ai ke 'omai hangatonu 'a e tali ko eni, ko e fakamo'oni 'a 'Ene 'Afio 'oku ou 'eke Sea, ke fakanofu 'oku ou fakatalanoa ki ai 'oku 'ikai ke mahino 'a e tali, kole pē ke ki'i fakama'ala'ala mai.

Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: 'Osi fakahoko mai 'oku tali 'a e ongo Minisitā ko eni Sea, ko e me'a ia ko ē 'oku na me'a ai 'i ho Fale, pea na'e 'osi fuakava'i 'i he Kapineti pea fuakava'i 'i heni, mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fehu'ia pe kuo 'osi ngāue'aki mīsini faka'ilekitulōnika & ki hono *procure* ngaahi kautaha nau fai e fatongia ko ia

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i fehu'i pē 'e taha pē 'oku mo'oni ko e ngaahi misini ko ia na'a tau tālānga ki ai 'aneafi 'oku 'osi ngāue'aki 'i he mahu'inga ko e 8000 ki he, pea kuo 'osi *procure* 'enautolu e ngaahi kautaha ke nau fai 'a e fatongia ko ia Sea.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia, tapu ki he Sea, tapu atu ki he kau Fakafofonga. Ko ia ko e ngaahi misini ko ena na'a ku lave atu pē ki ai 'aneafi 'oku 'i ai 'a e ngaahi misini foki ia 'a e potungāue 'oku nau 'osi hanga 'enautolu 'o fakatau pea ko e misini ia ko ē 'oku *rent* atu ki he ngaahi falekoloa ko ē 'oku 'ikai ke nau ma'u ai ha'anau misini ai 'i he taimi lolotonga ke nau ngāue'aki kae 'oleva kenau ma'u ha'anau mīsini pea nau, pea toki fakafoki mai 'a e mīsini ia 'a e potungāue. Mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fehu'ia 'a e pulia fuoloa Sea Komiti Kakato mei Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i fehu'i pē 'e taha, ko e lolotonga e lele 'a e feme'a'aki 'e 'oatu pē ki he Feitu'u na, pē 'oku 'i fē'ia 'a e Sea 'o e Komiti Kakato. Ko e fakamatala 'oku 'omai ki he motu'a ni 'oku hā 'ao'aofia pea 'oku 'ikai ke u, ka 'oku ou 'eke pē pē ko e hā 'ene makatu'unga 'ene mama'o fuoloa mei he Fale ni,.

Tali 'Eiki Sea ne 'osi 'omai pe tohi poaki Sea Komiti Kakato

Eiki Sea: Kātaki pē Tongatapu 7, fakamanatu mai 'e he Kalake 'oku 'ikai ke u kau au ia 'i he fehu'i, ko e fehu'i e Hou'eiki Fakafofonga ki he Pule'anga, ka te u fakamanatu atu pē Hou'eiki na'e 'osi 'omai pē tohi poaki 'a e Sea 'o e Komiti Kakato.

Hou'eiki 'oku toe 'i ai ha fehu'i kapau 'oku 'ikai pea tau hoko atu, Tongatapu 4, me'a mai.

Fehu'ia tohi *manual* Kapineti pea mo e tokanga ki he kupu fakahā ai 'e ha Minisita 'ene kaunga ki ha pisinisi

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, na'e 'i ai pē 'eku fanga ki'i fehu'i ka na'a ku tuku pē ke 'oatu tahataha. Ko e fehu'i pē eni ia Sea ki he Kapineti kapau 'e lava 'o tokoni mai 'a e 'Eiki Palēmia ai 'oku 'i ai foki Sea 'a e *manual* 'a e Kapineti pē ko e *Cabinet Manual*, 'oku fa'a fakafo'ou eni ia mei he taimi ki he taimi. Ko 'eku ki'i fehu'i pē Sea pē kuo fakafo'ou 'a e pepa ko eni, pea kapau kuo 'osi fakafo'ou 'oku fakakau nai ai 'a e kupu na'e pehē fuoloa ke fakahā ai kapau 'oku kau 'a e kau Minisitā ki ha fa'ahinga pisinisi, pē 'oku hoko 'a e me'a ko ia 'Eiki Sea pea kapau 'oku 'ikai pea 'oku sai pē ia ko e fie 'ilo pē ki he *update* mālō.

'Eiki Palēmia: 'Io, mo'oni 'a e me'a ko ē 'a e Fakafofonga, 'a e *Cabinet Manual* pē ko ha tohi 'oku ne hanga 'o leva'i 'a e fakahoko fatongia ko ē 'a e Kapineti, 'a, te u 'oku mo'oni 'oku pau ke *continuously* ke *review*, ko e 'uhinga ke *update* mo e ngaahi *issue* ko eni, pea te u vakai'i pē 'oku 'i ai ha *conflict register* kae toki fakahoko mai Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fehu'ia Tongatapu 4 nunu'a kovi e huhu malu'i KOVITI-19 he mo'ui e kakai

Mateni Tapueluelu: Mālō 'e Sea, ko e ki'i fehu'i faka'osi pē Sea, kole eni ia ke tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, kuo lahi Sea 'a e ni'ihi kuo omi kuo mau ō fakataha ki he kiliniki ko e talatala, ko e mamate 'a e nima. Ko e fehu'i pē Sea ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui ke tokoni mai, 'oku 'i ai nai ha uesia 'o e huhu malu'i KOVITI ki he 'etau mo'ui 'oku hoko ai 'a e ngaahi uesia ko ia 'oku mei tatau ai 'a e kakai tokolahī, mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Tapou ki he kakai ka 'oku nau fehangahangai mo ha palopalema he huhu malu'i Koviti ke fetu'utaki mai ki falemahaki

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, fakamālō ki he Fakafofonga Tongatapu 4 pea mo e fehu'i ko eni Sea. Sea 'oku ou fakahoko atu pē 'oku 'osi huhu 4 au ...

<005>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Mo'ui: ka 'oku 'ikai mamate ha'aku feitu'u. Ka 'oku 'osi mahino pē Sea he taimi na'e fai ai 'a e huhu malu'i 'e Sea 'oku 'i ai pē ngaahiSea na'e 'osi fakamahino pē he potungāue pau pē ke ki'i felangaaki 'i ai e ki'i mofi ko e ngaahi me'a angamaheni pē ia ko e ngaahi huhu malu'i angamaheni ko ē 'oku kau fetaulaki mo ia.

Sea ko e me'a ko ē 'oku 'omai 'oku ...me'a foki 'oku mahu'inga Sea ke hoko e ngaahi me'a pehe ni ke 'omai ke *document* 'e he potungāue ko e 'uhinga ke ai ha sio ki ai 'i he kaha'u.

Ko e ngaahi huhu malu'i ko eni Sea ki he fatafata vaivai ko e 'ate pupula ko e mīsele mo e ngaahi huhu malu'i ko ia Sea 'oku 'i ai pē 'a e ki'i felangaaki mo e ngaahi me'a ko eni. Ko e me'a ko eni 'oku 'ohake he Fakafofonga te'eki ai ke u ma'u 'e au ha lāunga mai he felangaaki mahalo na'e fu'u lahi pē ngāue ia 'a e Fakafofonga, mahalo kapau ko hono nima mata'u mahalo ko hono nima mata'u 'oku mamate, ka 'oku mahu'inga 'aupito pē Sea ki he kakai 'o e fonua ngaahi me'a pehe ni ke nau fetu'utaki mai ki he potungāue, fiema'u ke *document* 'a e ngaahi me'a ko eni ke lava 'o fai ha sio ki ai Sea 'i he kaha'u mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Fakamālō au Sea ki he 'Eiki Minisitā 'i he fale'i lelei ko ia Sea ko e fakahoko atu pē ia na'e huhu toto tu'oua 'a e motu'a ni Sea 'i loto he māhina 'e tolu sivi *normal* kotoa kotoa 100 tupu 'a e sivi ko eni Sea 'i he *clinic* 'i tu'a.

Fehu'ia faito'o konatapu na'e ma'u he 'oseni Pasifiki pe ne 'i ai ha kaunga fakataumu'a ki he maketi 'Asitelēlia

Kaikehe Sea ko e ki'i fehu'i faka'osi pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi mahalo ko e 'Eiki Palēmia ke tokoni mai pē. Na'e 'i ai ha faito'o konatapu toni 'e tolu ne ma'u 'oku tētē 'oseni Pasifiki ko u fehu'i pē Sea ko hono 'uhinga ko 'etau tu'u mo tautolu he 'oseni Pasifiki ko ia pē 'oku 'i ai ha kaunga 'o e taumu'a eni na'e taumu'a ki he maketi 'i 'Asitelēlia pē na'e 'i ai ha fetu'utaki mai mo ha fengāue'aki mo e va'a Polisi Tonga Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō 'Eiki Sea, mālō Fakafofonga hono 'omai eni. Ko e lahi e fa'a ma'u hala 'o pehē ko e faito'o ko eni na'e 'i hotau potu tahi ka na'e 'osi fakamahino mai pē ia ko e potu tahi Nu'usila, fekau'aki mo e fengāue'aki 'oku te'eki ke 'omai ha fakamatala ki he motu'a ni pē 'oku toe 'i ai ha toe fakamatala makehe mei he me'a ko eni 'oku tuku mai ko eni he mitia ka 'e sai pē te u toe 'alu pē 'o toe vakai he 'oku meimei ko e *operational* pē tafa'aki ko e me'a ia 'a e *Commissioner* ka te u lava pē 'o vakai faka'eke'eke na 'oku toe 'i ai ha toe fakamatala 'e toe tānaki mai mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Fehu'ia taimi 'e langa ai Kiliniki Mo'ui 'a Kolomotu'a

Tevita Puloka: Mālō Sea. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ki he Minisitā Mo'ui kuo mahino ai pē 'e langa 'a e *clinic* ko ē 'a Kolomotu'a he ta'u ni ē 2023? Mālō Sea ko e fehu'i pē ia.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e Feitu'u na pea mo e Fale Alea. Na'e teuteu ke langa Sea ka ko e fo'i fehu'i ko eni 'e toe ki'i toloi atu 'a 1. Sea 'oku kau pē *clinic* ia 'a Kolomotu'a Sea 'i he Hunga Tonga Hunga Ha'apai ngaahi langa ko ia he na'e kau e *clinic* ko ia he maumau pea na'e fai e talanoa mo e Fakafofonga 'e fiema'u ke hiki 'a e *clinic* mei he tu'unga ko ē na'e 'i ai ko 'ene tu'u lavea ngofua ki ha feitu'u 'i loto pea kuo fai ai 'a e fengāue'aki pea ko 'ene maau pē ko ia mo e ngaahi design pē ko e *design* pē ko e palani ko ia ki he Fale 'e fengāue'aki pē pea mo e Potungāue Mo'ui. 'Oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u 'a e

potungāue Sea ke hoko 'a e *clinic* ko eni 'i Kolomotu'a ko ha *Super Clinic* ke manage pē tokanga'i ia he kau toketā mo e kau ngāue ke 'oua 'e fu'u tokolahi 'i ha fo'i taimi pē 'e taha 'a Falemahaki Vaiola mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 8.

Tokanga ki he te'eki totongi 'ovataimi kau ngāue Kasitomu talu mei 'Akosi ta'u kuo 'osi

Vaea Taione: Mālō Sea kātaki pē toe pē 'eku fo'i fehu'i faka'osi 'e ua. 'Uluaki pē ko e ki'i kau ngāue Kasitomu ko eni ko ē 'i mala'evakapuna na'a nau fakahā mai 'oku te'eki ai ke ma'u 'enau 'ovataimi 'osi 'a e houa ko ē 'e 40 'o e uike ka ko e 'ovataimi ko ē mei 'Aokosi ta'u kuo 'osi ki he ta'u ni 'oku te'eki ke ma'u ia Sea.

Fehu'ia 'uhinga hā 'oku lahi ai 'a e faito'o konatapu he fonua ni

Pea ko e ua pē ki ai Sea 'a e pelepelengesi ko eni 'a e ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Vaea Taione : ... 'a e faito'o konatapu 'i Tonga ni hangē pē ko 'eku fehu'i he 'aho atu. Pē ko e hā 'a e me'a 'oku kei lahi ai 'a e faito'o konatapu 'i Tonga ni tautefīto Sea ki hoku vāhenga. 'Oku faka'ofa 'aupito 'a e fānau, malu 'a e fāmili toe uesia ai mo e fānau kehe. Ko u tui ko e palopalema ko eni Sea kehe pē ke ki'i faka'ali mai ha me'a 'oku fai ha me'a kae lava ke mau ongo'i 'oku mau fiemālie 'e lava ta'ofi 'a e me'a ko eni 'i Tonga ni. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Kasitomu :

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu Sea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa. Ko e *warrant* ko eni 'oku ma'u pē ia 'e he Falepa'anga 'oku 'osi 'osi pē ia hono totongi kae tuku pē ke u toki vakai ki he Kasitomu pē 'oku ai ha ngaahi 'ovataimi 'oku te'eki ai ke fakahū mei ai ke fai ha sio ki ai. Mālō.

'Eiki Sea : Konga 2 e fehu'i ke tali mai 'e he 'Eiki Palēmia,

Tali Palēmia ki he fehu'i fekau'aki mo e faito'o konatapu ma'u he 'Oseni Pasifiki

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. Fekau'aki mo e faito'o konatapu tau tatau kotoa pē 'etau tokanga ki heni hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 8. Pea ko u tui mahalo na'a 'aonga pē ke 'i ai ha ki'i taimi ke vakai ai 'a e Potungāue ke nau ō mai ke ki'i *brief* pē 'a e kau Fakafofonga 'o tali ha ngaahi fehu'i 'i he.. Kapau pē 'e laumālie lelei ki ai e Sea pē ko e Kōmiti pē ko ha potalanoa pē kae lava lelei pē ke fai ha vakai ki he Komisiona ke tuku mai ha kau 'ofisa ke fai ha talanoa mo fanongo ki he ngaahi me'a 'oku mou tokanga ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ha'apai 13.

Fehu'ia ha taimi ngalingali tali hoko atu ai toutai'i mokohunu he ta'u ni

Veivosā Taka : Tapu pea mo e Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko e ki'i fehu'i 'oku taha pē. Ko e fehu'i pē ki he Minisitā Toutai pē 'oku pau ai pē 'a e tali e toutai mokohunu 'i he ta'u ni?

'Eiki Minisitā Toutai : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e lipooti ko eni kuo 'osi a'u ange ia ki he motu'a ni. Na'e ta'ofi ia 'i he fua fakamuimui ki he ta'u 'e 5 pea ko e toki 'osi 'a e ta'u 'e 5 'e toki fakafo'ou mai ai 'a e lipooti ko ia. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele 'Eua.

Fehu'ia fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ke a'usia taketi ke holo totongi 'uhila he kaha'u

Lord Nuku : Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e ki'i fehu'i ia 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea 'oku fekau'aki ia pea mo e hikihiki ko eni 'etau totongi koloa. Pea 'oku ai 'a e fehu'i ai fekau'aki pea mo e totongi 'uhila. Koe'uhi foki ko e, na'e pehē foki 'e fakahū mai 'a e 'u kautaha *solar* pea ne hanga 'o holoki ke tokoni ki he totongi 'uhila Sea. Ka 'oku hangē kiate au 'oku hū mai 'a e 'u kautaha *solar* ia mahalo na'e sēniti 'e 70 he taimi ko ia, ka ko 'eku ma'u ko ia ki he ō mai ki 'aneafi ki he me'a 'a e Fakafofonga ko eni 'o Tongatapu 7 kuo tau 'alu tautolu ia 'o pa'anga 'e 1 mo e sēniti.

Ka ko e 'uhinga 'o e fehu'i pea mo e fakataha mo e hikihiki ko eni 'o e totongi koloa ko e hā ha fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga he 'oku 'ikai lava ke fakamo'oni'i 'a e me'a ko eni he na'e pehē 'e hū mai 'a e *solar* pea mo e me'a ko eni ivi mei he 'ea. Ka 'oku ou tui kuo 'osi lahi fe'unga 'a e 'u me'a ko ia ke ne hanga 'o holoki pea 'oku ki'i holo pē pea mo e totongi 'o e lolo he 'aho ni ka 'oku kei ma'olunga pē. Ko e fiema'u pē pē ko e hā ha fokotu'utu'u ki he kaha'u. He ko e me'a eni ko ē na'e pehē ko ē 'e fou ai pea holo, 'oku 'ikai ke holo ia. Pea hangē ko e totongi koloa hā ha makatu'unga 'oku lelelele pehē ai 'a e totongi koloa 'a ē ko ē ki he kakai ko eni 'oku 'asi ai. Ka u fakatātā pē au ki he 'uhila Sea ke 'omai pē ha ki'i fale'i pē mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. Tuku pē ke tali atu pē mei he tafa'aki ko eni 'a e *Energy* pē ko e ma'u'anga ivi. Hangē pē ko ia na'a ku fa'a fakahoko atu pē Sea heni 'oku mei peseti 'e 20 pē 'a 'etau ngaohi 'a e 'uhila mei he ivi tu'uloa. 'A ia ko e peseti ia 'e 20 hono fakakātoa. 'A ia ko e toenga leva 'oku kei ngāue'aki pē lolo. 'A ia 'oku tau kei fu'u fakafalala lahi 'aupito pē ki he lolo ki he ngaohi 'a e 'uhila ko eni 'oku tau ngāue'aki Sea. 'A ia hangē na'a ku 'osi fakahoko atu pē ho Fale ni Sea 'a e fiema'u ko eni ke fakavave'i ke a'u pē ko ē ki he 2025 'oku tau 'ova he peseti 'e 70. Ko e 'uhinga leva ke peseti ia 'e 30 ke ngaohi mei he lolo 'e lava lava ia ke tau sio ki ha ngaahi me'a 'oku lelei ange. 'ikai ke ngata pē 'i he sai ki he 'ātakai ka ko 'etau faka'amu ia ke sai ki he totongi ko ia 'o e 'uhila. Mea'i pē 'e he Hou'eiki ko eni 'oku nau fa'a fengāue'aki heni 'oku 'i ai e *contract* aleapau fakalao 'o e fakahū ...

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Palēmia: ... 'a e totongi e lolo fakahū e 'ū me'a pehē pea 'asi mai leva ko e hā e totongi 'uhila 'e ngāue'aki. 'A ia ko e ko e faka'amu pē ia Sea ke holoki 'etau ngāue'aki ko eni 'a e

lolo ko u tui ‘e kau lelei ia ai ki he me’a ko eni na’e me’a mai ‘aki he Nōpele ki hano fakasi’isi’i. ‘A ia ko e ko e ki’i tali nounou atu pē ia Sea na’a tokoni ki he feme’a’aki.

Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 2.

Fehu’ia tu’unga fakangāue kau ngāue mavahe mei he Pule’anga ‘o ngāue he ‘Univēsiti Fakafonua

Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko ‘eku fehu’ia ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Palēmia ka ko ia foki ‘oku ne toe tokanga’i ‘a e Potungāue Ako. Ko ‘eku fehu’i fekau’aki pea mo e ‘Univēsiti. Mahino foki ko e konga lahi ‘o e, ‘i ai e ngaahi, ‘a e ngaahi, ‘a e *Division* ‘a e Potungāue Ako na’e ‘ave ki he ‘Univēsiti pea pehē ki he ‘Apiako Neesi pea mo e Polisi. Pea ‘oku ‘alu ai mo e kau ngāue. Ko ‘eku fie ‘ilo pē ‘a’aku ki he tu’unga fakangāue ‘o e kau ngāue ko ē ‘oku ‘oku mavahe mei he Pule’anga ki he ‘Univēsiti pē ‘oku nau ‘osi fakafisi mei he ngāue fakapule’anga pē ‘oku nau *contract* mo e ‘Univēsiti. Pea ko e konga hono ua fekau’aki ia mo ‘enau mo ‘enau vahe kapau kuo nau mavahe ki he ‘Univēsiti ‘oku nau vahe nai mei fē ‘i he taimi ni koe’uhí kapau ‘oku ‘i ai ha vahe makehe ia ‘o e ‘Univēsiti ‘oku tonu leva ke ‘i ai e fu’u pa’anga lahi ia ‘e fakahaofi mei he he na’e ‘osi patiseti foki ia ki he ha’u mai ki Sune ko ē ‘o e ta’u ni ko ia pē Sea mālō.

Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Ako.

‘Osi fakahoko pē ngāue kau ai patiseti ki he hiki kau ngāue fakapule’anga ‘o ngāue he ‘Univēsiti Fakafonua

Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea. Ko e ‘Univēsiti Sea ‘oku ‘a eni ‘oku fokotu’u eni ko e ‘uhinga e fānau ako. Ko e fakafuofua he taimi ni ‘osi toko 90 eni kuo fakakakato ‘enau *redundancy* ko eni mei he ngāue fakapule’anga ‘a ia ‘oku pau ke ‘alu ‘o tali he *PSC* tali he Kapineti fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e *PSC* hangē ko ‘enau, pē ‘oku nau lotu ki ai ‘a ia ‘oku nau ‘alu leva nautolu he taimi ni ‘o *contract* leva ia pea mo e sino fakalao ko ia ko e ‘Univēsiti Fakafonua ‘a Tonga ‘a ia ‘oku mavahe nautolu mei he mei he Potungāue Ako.

‘A ia ‘oku, ‘i he patiseti ko eni na’e toki ‘osi tali fakamuimui Sea na’e ‘osi ‘i ai pē seniti ia ai na’e 1.9 miliona ke tokoni ko eni ki he *transition* pē ko hono fakamavahe’i ko eni e ‘Univēsiti ke lele pē ko ē ‘iate ia toe tānaki atu pē ki ai Sea ‘o hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga ko e ngaahi fakamole ko eni tau pehē ‘a Kolisi Fakafaiako ko Fokololo ‘e pau ke ‘alu mo nautolu ia he ko ē kuo nau hiki nautolu ki he fo’i sino fakalao fo’ou ko eni ko e ‘Univēsiti Fakafonua ‘a Tonga.

‘A ia ko e ki’i tali nounou pē ia ‘io ‘oku fakakakato e ngāue ‘alu leva nau nofo leva nautolu mei he ngāue fakapule’anga ‘alu leva nautolu ko e kau ngāue ‘a e ‘Univēsiti Fakafonua ‘a Tonga mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fehu’ia e mo’oni fakatonutonu fakalao he vaha’a Kautaha Rotomould mo e MEIDEC he founa/fa’unga fa’u ‘aki tangike ke tufa

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Sea ko e ki'i fehu'i pē eni ki he 'Eiki Minisitā 'oku ne tokanga'i e *MEIDECC* pē ko e mo'oni 'oku 'i ai e hopo 'i he vaha'a 'o e kautaha *Rotomould* pea mo e Potungāue *MEIDECC* ko hono 'ekea e founa ko ē mo e fa'unga 'oku fa'u 'aki e ngaahi tangikē ko eni 'oku tufa? Pea ko e hopo ko eni 'oku ngali *settle* 'i tu'a. Ko e fai e tokanga Sea ki he tu'unga malu e ngaahi tangikē. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Le'ole'o e *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā Le'ole'o MEIDECC: Mālō Sea 'io 'oku 'i ai 'a e fakatonutonu ai pea 'oku tuku pē ki he *process* 'o e me'a fakalao ke nau lele nautolu ai ko e 'uhinga pē 'oku lolotonga *ongoing* e 'a e *process* fakalao ko ia mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tokanga ki he tu'unga malu mo e hao 'a e tuku'anga lolo 'i Ma'ufanga

Mateni Tapueluelu: Fakamālō ki he 'Eiki Palēmia 'i he 'i he tali ko ia Sea ka ki'i fehu'i faka'osi pē Sea pē ko e ko hai pē tokotaha 'e lava 'o tokoni mai he Kapinetai Sea ko e fehu'i eni ia fekau'aki mo e tu'unga malu 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e tu'u'anga kasa kae pehē ki he lolo he fonua ni he ko hono 'uhinga 'oku tu'u ia he vāhenga e motu'a ni Sea 'oku 'amanaki ke fai ha kole ke fai ha 'A'ahi Faka Fale Alea 'i Ma'asi pea 'e kau eni 'i he 'a'ahi atu ki ai Sea ke ki'i tokoni mai pē ko e hā 'a e tu'unga 'oku malu 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e kasa na'e lele atu 'a e motu'a ni ki ai Sea 'oku 'i ai pē 'a e fanga ki'i me'a 'oku ou sio 'oku fai ki ai e tokanga ka 'oku 'ikai ke u fie 'oatu 'e au heni ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ke u ma'u au ha taukei fakatekinikale 'oku 'ikai ke u loto au ke tukuhifo pea ko u fehu'i pē Sea ko e hā e tu'unga malu 'oku 'i ai 'a e kasa kae pehē foki ki he lolo ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Mateni Tapueluelu: ... telia ha fakatu'utāmaki ko hono 'uhingá ko e 'apiako mo e nofo 'oku ha'o takai he 'ēlia ko iá, mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, fakamālō atu hono 'ohake e me'a mahu'inga ko eni. 'E Fakafofonga ko e mo'oní 'oku te'eki ke 'omai ha *concern* 'o a'u mai ki he motu'á ni. Na'e fai pe tokanga 'a e Potungāué he taimi foki ko ē na'e hake mai ai e tahí 'o a'u mai ki he 'ū tangikē. Ka kuo a'u mai ki he 'aho ní 'oku te'eki ma'u ha tau pehē ha tohi mai ha fakahoko hake meí he kau tekinalé 'oku 'i ai e me'a 'oku hoko ai. Pea te u lava lelei pe au 'o vakai ke 'omai ha fakamatala ke u toe fakama'ala'ala ange 'o toki 'oatu ki he Feitu'u na, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Faka'osi 'aupito pe Sea

'Eiki Sea: Tongatapu 4

Fehu'ia tohi kole tangike vai Tongatapu 4 ki he Palēmia

Mateni Tapueluelu: ‘E ki he ‘Eiki Minisitā *MEIDECC* pe ‘Eiki Palēmia, kuo ma’u ‘e he Feitu’u na e ki’i tohi kole tangikē meí he motu’á ni na’e ‘oatu. ‘Oku ngofua ko ā Sea e tohi, uehe ‘oku tapu ia.

‘Eiki Sea: ‘Atā pe fehu’í Fakafofonga

Mateni Tapueluelu: Mālō, mālō

‘Eiki Palēmia: Pe ko e fehu’i atu pe ia Sea, Sea mahalo ko e faingamālie pe eni ke fakahoko atu pē. Ko e fakakaukau ‘a e motu’á ni ko ‘etau hoko atu ko eni e tufa tangikē, fai ki he fiema’ú. ‘A ia ‘oku fai e fiema’ú meí he tu’unga ko ē ‘o e ki’i ‘api ko iá mo e kaume’a ko iá. Ka ‘oku tānaki kotoa pē ngaahi fiema’u ko eni ‘a e kau Fakafofongá pea ‘oku toki tuku heni kae toki ‘alu atu.

Me’a na’e ngāue’aki ki heni Sea, ‘oku ‘omai leva mo e fakamatala ko ē he tohi kakaí ke vakai’i ‘aki e ngaahi ‘api ko ení. ‘A e tu’unga e tokolahi, tu’unga he *poverty* ‘oku nau ‘i aí pea ko nautolu leva ia ‘e *priority* ke ‘uluaki ‘alu ki ai e ‘ū tangikē. Ka ko e kātoa e ‘ū kolé ‘e pau ke fai e sio ki ai. Mahino ‘aupito pe e mahu’inga ‘o e ‘ai ko eni e tangikē vaí, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7

Fehu’ia ‘isiu ki he fakatonotonu fakalao fekau’aki mo e Sipoti ‘a e Pasifiki mo hono lahi

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea, ko e ki’i me’a pe eni ko u manatu’i hake ke ‘eke ki he Palēmiá mo e Kapinetí ‘a e tu’unga na’e ‘i ai e *settlement* ko eni ko eni pea mo e *Pacific Game*. Ko e hā e makatu’unga pea ko e hā e lahi e siliní.

Fehu’ia fakaikiiki ki he nō e Pule’anga mei Siaina

Ua pe ki aí ko e fakama’ala’ala mai ‘e he Palēmiá koe’uhi ko e mahu’inga e kupu 78, Konisitūtoné ko ha totongi ‘o ha nō pe ko ha mo’ua, pau ke ‘uluaki ‘omai ki he Falé ni. Ko e totongi ko eni e nō ko eni ki Siainá, ko e hā e ngaahi fakaikiiki. Pea ko e uá pe ko e hā ‘a e me’a ‘oku fai ‘e he Pule’angá ki he ngaahi pisinisi ko eni na’e nō. Pea ‘oku lolotonga *rent* ai e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmiá

Tali Pule’anga ki he fehu’ia e no ‘a kinautolu na’e fai mei he nō Pule’anga mei Siaina

‘Eiki Palēmia: Ke u tali atu ai leva e fo’i fehu’i ‘e 4 ko ení, fekau’aki pea mo e fo’i fehu’i fakamuimuí. ‘Oku fai e fengāue’aki ai ke teke pe ‘a e ‘ū kautahá ni ke nau tokoni mai hono totongi mai ‘a ‘enau nō. Fekau’aki mo e nō foki ko eni ko eni ‘a ki Siainá, manatu’i na’e fa’a toloi mai. Ka kuo mei kamata leva e Pule’angá mei ai ke nau kamata totongi he ‘oku ‘ikai ke tau loto ke toe hokohoko atu ai pē kae si’isi’i e taimí ‘e ‘omai ko ē ‘amui ke totongi aí. ‘A ia ‘oku kamata e totongi ko eni ‘e Falepa’anga ‘etau nō ko iá.

Tali Pule'anga ki hono fehu'ia tukunga e hopo fekau'aki mo e 'ikai fakahoko mai ki Tonga ni Sipoti e Pasifiki

Ki he fekau'aki ko ē pea mo e *Pacific Games*, 'io na'e 'iai e tohi fehu'i na'e 'oange pea na'e 'osi tali mai 'e he Pule'angá. 'Io na'e *settle* eni, 'i ai mo e pa'anga na'e totongi pea 'oku *cover* foki ia 'i he aleapau faka-Fakamaau'anga ko ē 'i he *settle* ko eni. 'Oku 'ikai ke u ma'u paú pe 'oku ngofua ke 'oatu 'a e lahi e pa'angá. Ka ko e mo'oní na'e *negotiate* pē pea na'e 'i ai e felotoi leva ki he sēniti ke totongi atu ko e 'uhingá pe ko e hopo ko eni he 'ikai ko ē ke fai e sipotí ko ē 'i Tonga ní.

Eiki Sea: Tongatapu 7

Tokanga ki he kupu 78 Konisitutone 'ikai malava totongi ha mo'ua nō ta'efakahū mai ki Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Sea ko u hoha'a atu pe ki he kupu 78 'o e Konisitūtoné, 'oku fakamahino mai ai he 'ikai ke totongi ha mo'ua ta'e'omai ki he Falé ni. 'E mahu'inga pe ke tau muimui pau pea 'oku ou tui ko e Falé ni 'oku 'i ai 'enau totonu ke nau

Eiki Sea: Tongatapu 7 ne u 'osi lau atu e Tohi Tu'utu'uní ko e taimi fehu'i eni. Ko e taimi fakama'ala'ala 'e 'oatu he taimi 'oku 'i ai ha fakamalanga. Ko e fehu'i pe eni mo e tali meí he Pule'angá. Kapau 'oku 'ikai ke ke fiemālie ki he talí peá ke toki faitohi ki he Pule'angá ke nau fakama'ala'ala mai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko e hoko atu pe 'eku pe

Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 8

Paula Piveni Piukala: 'Eku fehu'í ki he Minisitā ko ē *MOI*

Eiki Sea: Tongatapu 7 te u toki tuku atu ho faingamālie ko e fehu'i eni 'a Tongatapu 8.

Fehu'ia Pule'anga pē 'e anga fēfē holo totongi 'uhila

Vaea Taione: Mālō Sea e toe tuku mai e faingamālié, ko u ...

<010>

Taimi: 1450-1455

Vaea Taione: ... fakakaukau pē ke u muimui angé 'i he tali 'a e Palēmia, ki he totongi 'uhila Sea. Ko 'eku fehu'i 'aku ia tukukehe ange me'a fakatekinikale ko eni na'e lau na'e me'a ki ai 'a e Nōpele 'a 'Eua.

'I he tu'u ko ē 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e 'uhila ko ē 'i he taimi ni 'a 'etau misini, kapau 'oku ne kei pamu mai pē 'a e ivi tatau ki he tu'unga lolotonga, lolotonga 'oku 'i ai 'a e sola pea 'i ai pea mo e *turbine*, pea kapau 'e toe fokotu'u ha sola ia 'i ha feitu'u, 'oku kei pamu mai pē 'a e me'a ia 'a e ivi tatau pē 'i he misini, mo e tīsolo tatau lahi tatau pē. 'E anga fēfē 'ene holo 'a e totongi 'uhila 'uhinga kapau ko e me'alele 'oku kulo 8, 'e fakakaukau 'a e motu'a

ni te u tamate'i a e kulo 'e 4 kae holo 'a e 'uhila, ko 'eku fehu'i pē ia Sea, pē 'e anga fēfē 'ene holo. Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea mahalo 'oku ka u eni ia 'i he fehu'i mahu'inga 'oku kau pē mo ia ia 'i he me'a 'oku fa'a vivili ki ai 'a e motu'a ni, ko e kau Hou'eiki Minisitā 'i he lahi ko eni 'a e *investment* 'oku 'ave ki he tafa'aki ko eni, kae pehē 'oku 'ikai ha'ane holoki 'e ia ai. Ka ko 'oku, 'oku ou tui mahalo 'oku, 'e 'aonga ange kae ha'u, kae me'a mai 'a e kau Fakafofonga ke fai ha talanoa pea mo e, mo kinautolu ko eni 'i he Poate 'Uhila pē ko e *Commission* 'Uhila, ka ko e 'uhinga ke tali ai 'a e 'ū fehu'i fakatekinikale ko ia mo ta u ma'u ai ha mahino, mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 2.

Fehu'ia pē 'oku 'alu pē ngaahi Va'a Ako ki he 'Univēsiti mo 'enau toenga he patiseti lolotonga

'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e kau Hou'eiki Mēmipa Fale Alea. Fakamālō heni ki he 'Eiki Palēmia 'i he tali mai 'eku fehu'i 'anenai fekau'aki pea mo e 'Univesiti.

Ko 'eku toe kole pē fakamolemole pē 'Eiki Palēmia kae fakatonutonu mai na'a 'oku hala 'eku ma'u mei ho'o me'a ko ē 'anenai, 'a ia ko e 'uhinga ko e ngaahi va'a ko eni 'oku hiki kotoa ki he 'Univēsiti 'oku nau 'alu pē nautolu mo 'enau toenga patiseti ko ē mei he patiseti 'a e Pule'anga.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e me'a pē ia hangē pē ko ē, na'a ke ngāue foki Fakafofonga, na'a ke me'a 'i he *TNQAB*, 'a ia ko e fo'i taimi kotoa pē 'oku *transfer* atu 'a e fo'i sēniti, 'a ia ko e me'a 'e fai ia ko e *sequester* 'enau ki'i seniti ko ē ko ē na'e fai 'aki 'enau ngāue ka 'e 'i ai 'a e taimi 'e lava ai 'o *transfer* ai ki he sino fakalao ko eni ke fakalele'aki, he ko e me'a pē foki ia na'e taumu'a kinautolu, pea ko e toe me'a, ka ko e tu'u 'i he taimi ni ko e 'uhinga pē 'i he *interim*, 'oku ngāue'aki pē 'i falepa'anga, ka ke mahino pē ko e *approval* mo e 'u me'a pehē 'oku pau ke tali foki ia 'e he *interim PC*, 'o 'ikai ko e *CEO* 'a e Potungāue Ako, kapau 'oku 'i ai ha me'a kehe, 'e 'alu leva ki he *council*, kae 'ikai ke ha'u ia ki he Minisitā.

'A ia ko e *approval* 'oku kehe he 'oku 'osi fokotu'u 'e he lao ia fo'i sino makehe ko eni, ka ko e tu'u ia ko ē 'i he taimi ní 'e Fakafofonga mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fehu'ia e fokotu'utu'u ke hiki hake sēniti mei he Pule'anga ma'a e kakai faingata'a'ia

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea kātaki pē ko e fehu'i faka'osi pē eni ia 'a e motu'a ni, ki he 'Eiki Minisitā 'o e *MIA*, pē ko e mo'oni 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u ke toe vakai'i pē hiki si'i ki'i seniti ko eni 'a e kakai faingata'a'ia, fehu'i eni 'oku 'omai tuku atu pē, ko e mo'oni na'e 'i ai 'a e fakakaukau ke toe vakai'i 'a e lahi 'o e seniti ko ē kakai faingata'a'ia, mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō atu 'Eiki Sea, ko e fehu'i 'oku 'omai ki he potungāue pē 'oku toe fakalahi. Ko e *budget* ko ē na'e 'omai 'Eiki Sea 'oku fakatatau pē ia ki he pa'anga ko ē 'e vahe'aki. Kapau 'e toe fakalahi mahalo na'a toki faka'atā ia he *budget* hoko.

Ka 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'i he lolotonga ni ki he ngaahi vāhenga ki hono toe ako'i 'a kinautolu ko 'eni ko ē 'oku nau ngāue ki he ka u faingata'a'ia. Pea 'i he lolotonga 'enau a'u atu ki he ngaahi vāhenga ko ia, 'e toe fai ai hono fakapapau'i 'a kinautolu faingata'a'ia mo ha kakai kehe pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi faingata'a'ia fo'ou ke vakai'i pē te nau kau ki he ngaahi hingoa 'e 'amanaki ke fakalahi'aki 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou. Ka 'i he lolotonga ni 'oku 'a'ahi atu ki he ngaahi vāhenga 'a e fakataha'anga ko eni 'a e kau faingata'a'ia, pea 'e faingamālie ai ki he ...

<005>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...Fakafofonga pea mo hono vāhenga kapau 'oku toe 'i ai ha kakai 'oku nofo mai mei he 'ū 'otu motu 'o haofaki mai homou vāhenga ko e taimi ia ke 'ohake pea mahino ai ko e kakai ko eni 'oku nau nofo mai mei he 'ū motu pea 'oku 'i ai 'a e faingata'a'ia ai pea 'oku 'i ai 'a e kau toulekeleka 'oku fiema'u ke tokonia kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi fānau 'oku nau lavea ngofua ke fai hano fakakaukau'i pea hiki ki he lisi pea 'omai 'o fakapapau'i pea toki 'ave leva ke fai hano fakakaukau'i ki he ta'u fakapa'anga fo'ou. 'A ia ko e ki'i tali nounou atu pē ia he lolotonga ni 'e Tongatapu 4 mālō.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ki he Minisitā Pa'anga.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 12.

Fehu'ia 'a e tu'unga 'i ai nō peseti 'e 1 he Pangike Langa Fakalalakaka

Mo'ale Finau: Mālō Sea 'oku ou fehu'i pē au ki he nō pēseti 'e 1 pē Minisitā 'oku kei tu'u pē nō pēseti 1 ko ē 'a e na'e vahe pē ki he ngaahi vāhenga fili, pea kapau 'oku kei 'i ai pea ...te ke lava 'o fakahā mai ko e vāhenga fiha 'oku 'osi 'enau 'inasi pea ko e vāhenga 'e fiha 'oku kei toe ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Sea. Ko e seniti ko ē 'oku ou lave'i fekau'aki mo e ...na'e 'ave ki he ngaahi na'e tuku ki he ngaahi sekitoa ke nau nō mei ai 'i he Pangikē Fakalalakaka 'a ia 'oku 'atā pē ke fakahoko ka 'oku fakahoko pē ki he Pangikē Fakalalakaka ko e me'a ki he ngaahi vāhenga 'oku te'eki ke 'i ai ha'aku ma'u ki ai te u toki faka'eke'eke pē mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fehu'ia e hopo he vaha'a kautaha tanuhala Saia Mochau mo e MOI

Paula Piveni Piukala: Ko e ki'i fehu'i pē ki he Minisitā *MOI* ko e 'eke mai mei he kakai pē 'oku 'i ai ha *settlement* he hopo he vaha'a kautaha tanuhala Saia Moehau pea mo e *MOI* pea kapau 'oku 'i ai ha *settlement* ko e fiha e *settlement*. Ko e ua pē ki'i fehu'i ki he Minisitā Mo'ui ia. 'Oku 'eke mai pē 'oku fēfē kau ngāue na'e tuku kitu'a ko e 'ikai ke huhu Koviti ko eni kuo 'osi tamate'i e ki'i fo'i Lao ia Koviti pē 'oku nau kei 'i tu'a pē pē 'oku nau fakangofua ke foki ki he ngāue.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e kau Mēmipa e Fale 'o Tonga. Sea ko e fehu'i pē kuo totongi 'a e mo'ua ko eni ki he kautaha tanuhala ko eni ko e *City Engineering*, 'io, na'e fakahoko 'a e totongi ko ia 'i he 'aho Tusite Sea Tu'utu'uni pē ia 'a e Fakamaau mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea 'ai pē ke faka'osi atu na'e 'i ai 'a e fehu'i mai ki he motu'a ni.

'Eiki Sea: Ko ia me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Sea 'oku mahino pē Sea 'a e Tu'utu'uni Fakamāmanilahi ko eni na'a tau kamata mai'aki he tō mai ko eni 'a e Koviti Sea pea na'e 'uhinga ia na'e fai ai e huhu malu'i ke a'u ki ha fo'i tu'unga ke malu ai 'a e kakai 'o e fonua. 'A ia 'oku mahino pē Sea 'oku pau ke 'ova he peseti 'e 70 'o e huhu malu'i kae lava ke 'i ai 'a e me'a ko eni 'oku ui fakapālangi toki me'a pē ki ai 'a e kau Fakafofonga 'a e *herd immunity* 'e lava 'e he fo'i peseti 'e 70 ko ia ke ne fai hono fo'i malu'i pea na'a a'u pē ki ha taimi Sea na'a tau hanga ai na'e pehē pē 'ū potungāue ka ko e 'alu ko eni 'o ma'u e ngaahi peseti lalahi ko eni 'o e huhu malu'i 'uluaki ia.

Ua pea mo hono to'o ko ia 'o e fakataputapui ko ia 'o e Koviti-19 tau 'alu pē 'o lanu mata kuo 'osi foki kotoa pē 'a e kau ngāue na'a nau tatau pē kau ngāue he taimi ni neongo na'e 'i ai 'a e kau ngāue na'e 'ikai ke nau huhu malu'i mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

Fehu'ia tūkunga ngāue Pule'anga ki he tanu hala

'Aisake Eke: Tapu ki he 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea fakamālō foki ki he faingamālie mo e Hou'eiki Pule'anga mālō e ngāue ka ko e ki'i fehu'i pē eni Sea ka u 'ai kātoa atu pē 'a e fanga ki'i fehu'i pea toki tali mai pē fakamolemole. Fehu'i 'uluaki pē ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a 'emau hala ko eni tanu ko eni mei 'Umutangata lele mai 'o a'u ki he hala ko eni Niumate ko e talu eni ia *contract* he ta'u kuo 'osi ko e vakai'i pē pē 'oku fēfē 'a e ngāue ko ia 'oku te'eki ke fakahoko he taimi ni.

Ko hono ua felāve'i pē mo e polokalama tanu hala ko eni 'a e tokanga'i 'a e ngaahi hala lalahi. Ko u fakatokanga'i pē tatau pē....

<007>

Taimi: 1500-1505

'Aisake Eke : ...tatau pē. Fakamālō atu au 'osi 'i ai e fanga ki'i hala ia na'e fakalelei'i 'i Hihifo mālō 'aupito. Ka ko e feleleaki holo ko ē ko e kolo 'e 5 'a e fu'u hala 'a e ngaahi fu'u luo. Ko e kole pē au ko e hā 'a e tūkunga 'a e Pule'anga fokotu'utu'u ki ai e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ki ha ngāue'i pē 'a e ngaahi polokalama ko ia. Ko u manatu'i pē ko u lave'i pē foki na'e 'i ai 'a e ngaahi aleapau kimu'a ka ko e vakai'i pē ko e hā 'a e tūkunga 'o e ngāue ko ia ko e tūkunga 'etau ngaahi hala.

Ko hono hoko pē Sea ko e 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā Ako na'e 'i ai foki 'a e feme'a'aki he ta'u kuo 'osi he tokoni'i ko ia 'etau ngaahi ako. 'A ia na'e kau ia he *Cup* 'a e ipu matu'aki fili. Ko u kole atu pē 'Eiki Palēmia 'Eiki Minisitā Ako ko e 'ai eni ia ki he 'Eiki Minisitā Ako ko e hā 'a e tūkunga 'a e tokoni ko ia tautefito ki he ngaahi polokalama kuo 'osi lava hono tali ia 'e he ni'ihiki ko eni 'i he sino ko eni 'oku ne vakai'i.

Fehu'ia tūkunga e ngāue ki he 7 miliona na'e vahea ke fakahoko 'aki ngaue ke tau'i 'aki faito'o konatapu

Ko hono hoko pē Sea felāve'i ko eni ko e toe 'eke pē ki he 'Eiki Palēmia fakamolemole na'e 'i ai foki 'osi ko ē fono fakafonua. Pea na'e fokotu'u foki 'a e Kōmiti Ngāue ke nau tokangaekina ko eni 'a e kaveinga mahu'inga ko eni ki hono tau'i ko ē 'o e faito'o konatapu, Pea na'a ku lave'i pē na'e 'i ai 'a e 7 miliona na'e 'oange ke fai 'a e ngāue ko eni. Ka ko 'eku kole atu pē 'Eiki Minisitā Polisi kau ai pē mo e 'Eiki Palēmia ko e hā e tūkunga e ngāue ko eni. Ko e fiha kuo 'osi 'ave 'oku 'i ai ha ngaahi ngāue kuo fai, he 'oku mahino pē ki he motu'a ni ko e sino eni 'oku i 'olunga 'aupito toki fengāue'aki ai mo e ngaahi kupu fekau'aki. 'A ia ko 'eku 'eke pē ko e hā 'a e tūkunga ngāue mo e me'a kuo nau a'u ki ai Sea.

Tokanga pe 'oku lele tupu pe lele mole Kautaha Lulutai

Ko hono hoko pē Sea ko e tu'u ko ia 'a e Lulutai. Ko 'eku 'eke pē mahino foki ko e talu 'ene kamata mei Sepitema 'o e 2020 ko e 'eke pē ki he 'Eiki Palēmia ko e tu'u ko ia he taimi ni ko e hā 'a e tu'u ki he kaha'u, 'E hoko atu 'o ha'u ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga pē ko e hā e tu'u mo e 2 pē, na'e toe 'i ai ha pa'anga na'e 'omai 'e he Pule'anga fakalahi mai pa'anga ngāue ki he'etau kautaha. Pea ko hono tolu 'oku mou lele lelei lele tupu pē 'oku lele mole.

Fehu'ia tu'unga mateuteu kau faiako ki he liliu lele lautohi 'o foomu 1 mo 2

Sea ko hono hoko pē Sea ko e vakai'i pē ko e kole pē te tau ngaahi, fēfē teuteu ko eni kamata fo'ou foki he ta'u ni 'a e 'alu ko ē ngaahi ako si'i. Ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā Ako 'oku fēfē. He na'e 'i ai 'a e fetu'utaki mai 'a e ngaahi 'apiako kau faiako 'oku 'ikai ke nau mateuteu ki he fo'i liliu ko eni *Form 1* mo e *Form 2*. Ko e 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā Ako ko e hā 'a e tu'unga 'o e lele atu ko eni, mo e ngaahi fokotu'utu'u ki he tafa'aki ko ia Sea. Mahalo ko e ngaahi me'a pē ia.

Fehu'ia founa tu'uaki ngāue Pule'anga ki he ngaahi tangike vai

Ko hono hoko, 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi 'ikai ko e *MEIDECC* fakamolemole, 'Eiki Minisitā *MEIDECC* ko 'eku 'eke pē fakamolemole 'oku founa fēfē hono tuku ko ia kitu'a 'a e ngaahi kautaha ko ē 'oku nau lava 'o ngaohi ko ē 'a e tangikē vai. He 'oku ai pē 'a e ngaahi kautaha 'oku nau fetu'utaki mai 'oku 'ikai ke nau kau

nautolu ia 'i heni. 'Oku nau ta'efiemālie pē he founga tu'uaki ka ko e kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā *MEIDECC* koe'uhi ko e hā 'a e tu'unga ke fai 'a e ngaahi ngāue ia ko ia Sea.

Fehu'ia tūkunga totongi 'ovataimi kau ngāue Kolonitini 'i Fu'amotu

Kae kehe Sea mahalo ko e faka'osi 'aki pē. Ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā ko ē Toutai si'i kau ngāue ko ē 'a nautolu 'oku ngāue ko ē *Quarantine* ko ē 'i Fua'amotu. Ko e vakai atu pē he na'e toe 'i ai pē fetu'utaki pehē pē kuo totongi ko ē si'enu me'a, 'ovataimi 'a ia 'oku tatau pē ia mo e kau Kasitomu 'a e kau ngāue ko eni 'a e Kasitomu ki he tu'unga kuo lava lelei pē si'i fānau 'o totongi atu 'a e ngaahi me'a ko ia. Kae kehe fakamālō lahi atu mālō 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Tongatapu 5, ka toe 'oatu ha faingamālie pea 'omai pē ha fehu'i 'e 2. Ko u lau hifo 'oku 8. Na'e tu'o 3 ho'o talamai ko e faka'osi eni. Kole atu ki he Hou'eiki Pule'anga ke mou kātaki 'o 'omai 'a e tali ki he fehu'i 'a Tongatapu 5.

Tali Palēmia ki he 'isiu fekau'aki mo e tu'unga mateuteu ngaahi lautohi ki he liliu foomu 1 mo 2

'Eiki Palēmia : Mālō Tongatapu 5. Fekau'aki mo e vai, 'io 'oku mau fakatokanga'i pē 'oku ai mo e ngaahi 'u kulupu he taimi ni 'a e 'u kautaha 'a ia 'oku 'osi mahino foki 'oku 'osi *procure* 'a e 'u tangikē ni'ihi pea kuo pau ke faka'osi ia pea toki hokohoko, ka 'oku sai ke 'i ai ha faingamālie 'a e ngaahi kautaha kehe ke tau sio ange pē 'e lava ha *package* kehekehe ke lahi ange 'a e faingamālie ki he 'u kautaha kotoa pē.

Fekau'aki mo e *middle school* ko ia na'a ku fakahoko heni 'i he ngaahi taimi atu kimu'a 'a ia ko e toko 1000 na'e sivi 'i he *form 2* he ta'u kuo 'osi pea na'e lava ai 'a e toko 140 tupu ki Tonga *High*. Pea ko e fika 3...

<008>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Palēmia: ... ko e tokotaha mei Nomuka. 'A ia 'oku mahino 'oku mateuteu 'a Nomuka uanoa ai 'a Tongatapu ni he ē pea 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue ia tau pehē ke tokonia e kau faiako he 'oku 'uhinga 'oku fiema'u ange ka 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni 'e Fakafofonga pea 'oku mea'i pē ia mahalo 'e koe 'a e ako ko ē 'i Kolisi Fakafaiako nau *Diploma Secondary, Diploma Primary* pea ko hono *mix* ko ē feinga'i ke ma'u ha faiako fe'unga ke nau fai 'a e ngaahi lesioni ko ē 'i he *form 1 form 2* 'i ai pē ngaahi pole ko e 'uhinga pē tokolahi fakafaiakó mo e 'ū alā me'a pehē 'oku fiema'u ai ke ha'u e faiako ko ē 'o 'ai ha fo'i lesioni 'oku 'ikai ke fu'u anga ki ai.

Ko 'emau me'a pē 'oku fai ko hono feinga'i ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi me'a pehē he tokolahi ko eni e kau faiako 'oku mau ma'u. Pea 'oku mau faka'amu pē 'e toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia pea 'oku hangē ko ia ko 'eku fa'a ko u fa'a lea 'aki Sea 'o kapau 'oku lava 'a e ki'i leka mei Nomuka 'o tolu pea ko e faingamālie lahi ia ki ha feitu'u pē pea 'oku ou tui ko e me'a pē ko e loto lelei pē 'a e faiakó tokanga 'a e fānau mo ha 'ātakai 'oku sai he kuo lava pē ki'i leka ia ko ia mei ha tapa pē 'i Tonga ni tautautefito ko Nomuka na'e kau ia 'i he feitu'u na'e palopalema lahi taha he ko e 'uhinga pē ko e *tsunami*.

Tali Pule'anga ki he 'isiu fekau'aki mo e Kautaha Lulutai

Ko e Lulutai hangē na'a ke hanga 'ohake 'oku ou 'osi fakahoko atu pē foki 'a'aku ia ko e me'a pē 'oku mau fiema'u 'e mautolu ke lava 'a e fepuna'aki 'oku 'i ai ha taimi 'oku *stable* ai *we pull back, pull back* mai 'a e Pule'anga ia tuku atu ki ha *mixture of shareholders* ke nau lele 'e kei 'i ai pē foki e *interest* 'a e Pule'anga he 'oku kau eni ia he tafa'aki mahu'inga ki he ki he fonua. Hangē pē 'oku mou 'osi 'ilo'í ko e *Fiji Airways Government Owned, Air New Zealand* 'oku ma'u e Pule'anga, *Qantas* fakalele he Pule'anga. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku kovi ke kau e Pule'anga 'i ha ngaahi sekitoa pehe ni hangē pē ko ē ko ho'omou sio ki he ngaahi *airline* 'oku tau fengāue'aki 'i he taimi ni.

Fakama'ala'ala Palēmia he 7 miliona ke tau'i e faito'o konatapu

Ko e me'a ko ē ki he faito'o konatapu. 'I he 7 miliona ko ia Fakafofonga ko e nima eni 'oku 'osi *commit* pea 'osi *pay out* e 1 miliona tupu 'i ai e 'ū *project* 'oku 'omai mei he ngaahi tapa kehekehe kau ai e Polisi ke fakalelei'i 'enau 'ū me'angāue ko 'enau *drone* mo e 'ū alā me'a pehē 'a ia ko e 'ova, ko e fakahoko mai ia he Minisitā Pa'anga 'ova he 1 miliona 'oku 'osi totongi atu ka ko e fakakātoa 'oku *commit* 'a e 5 miliona mei he 7 ko ia.

Fakama'ala'ala he fengāue'aki 'Univēsitī Fakafonua mo e ngaahi 'univēsitī kehe

Fekau'aki ko ē pea mo e 'Univēsitī na u fiefia pē au na u fakahā pē au he 'enau *graduation* 'a e fengāue'aki 'a e 'Univēsitī Fakafonua 'a Tonga mo e *CUP* na'e fai ai e fengāue'aki hangē ko eni ko ha 'ū lesoni 'a e *CUP* 'osi *accredit* he *TNQAB* pea 'oku mau lava pē he 'e he 'Univēsitī Fakafonua ia 'o 'alu 'o *attend* he ko e 'uhinga he 'oku 'osi *recognize* 'e he *TNQAB* ka 'oku 'osi fai e fengāue'aki ai ke lava 'o, kapau 'e 'alu ha tokotaha ia mei he 'Univēsitī Fakafonua to'o ha fo'i lesoni he *CUP* lava pē ke *recognize* 'o *credit* mai ki he 'ene *degree* pē ko 'ene faka'ilonga 'i he 'Univēsitī Fakafonua.

Fekau'aki mo e tokoni 'io 'e Fakafofonga 'oku 'ai ke, na'e fai e ngāue 'a e 'a e potungāue pea 'oku fakahū mai Kapineti 'auhu 'ene fokotu'u ko eni ke 'oatu ko ē 'a e *research grant* ke tokoni ko ē ki he fakahoko fatongia ko eni 'a e *CUP* tautautefito ki ha ngaahi 'elia 'e tokoni ki he langa fakalalakaka ko ē 'a Tonga ni hangē pē ko ia nau fakahoko atu ko ē 'i he tānaki tu'unga ko ena 'a e *CUP*. Ko u tui ko e ngaahi fehu'i pē ia na'e tuku mai ki he motu'a ni 'oku 'ikai ke u ma'u ki he ngaahi fehu'i kehe ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngāue Lalahi ngaahi fehu'i fekau'aki pea mo e tanu hala.

'Eiki Palēmia: Mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala ki he polokalama tanu hala fakapa'anga 'e he Pangike 'a Māmani

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea 'oku 'i ai 'a e fo'i fehu'i 'e 2 ki he motu'a ni 'uluaki ko e *project* 'a e *World Bank* hala ko eni ko ē hala loto mei 'Umutangata ki Niumate Sea 'oku mo'oni

‘aupito e Fakafofonga ko e *project* ko eni na’e *sign* ia ‘i he ta’u kuo ‘osi ka na’e ‘i ai pē e ngaahi me’a tekinkale na’e fiema’u ia ke toki fakakakato ke kamata e *project* ko ia he ta’u ni.

Ne mahino ‘aupito pē foki ‘a e uesia e *lockdown* ‘a e kamata e *project* ko eni pea ko e konga lahi ‘o e ‘o e ngaahi kautaha ko ia pea mo e kau *consultant* ‘oku nau tokanga’i e *project* Sea te nau ha’u nautolu mei muli. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e kamata ia he konga kimui e māhina ni pē ko e māhina ka tu’u.

Ko e konga hono ua Sea ko e ‘ū hala lalahi tautautefito he tafa’aki ko eni ko ē ki Hihifo Sea ‘oku fiefia ‘aupito e motu’a ni ke fakahoko ‘oku ‘osi tau e alea ...

<009>

Taimi: 1510 – 1515

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... pea mo Manu Mataele ki he fu’u maka ‘i Fo’ui. Mahalo na’e ‘i ai pe fu’u maka motu’a ai ‘o e Nōpele ‘o Fo’ui. Pea ‘oku fakalele ia ‘e Manu Mataele pea mo e Potungāué.

‘Oku ki’i faingata’a foki e tanu ‘i Hihifó koe’uhi ko e fu’u maka, ko e maká ‘e fetuku kotoa mai pē ia mei Hahake. Pea ‘oku ‘i ai pe ai ‘a e kole ki he ngaahi hala ko eni ‘i Hihifo ke mahalo pe ko e mahina katu’ú konga ki mui e mahiná ni ‘e *operate* e fu’u maka ko ení pe ‘e lava ‘o ngāue’aki.

Ko e me’a hono uá ko e ngaahi halá mahalo ‘oku kamata e ngāue ‘a e Potungāué ia ki he me’a na’á ku lave ki ai e motu’á ni Sea. Na’e ‘i ai e ngaahi lipooti ‘a e *World Bank* pea mo e *Asian Development Bank* fekau’aki pea mo e hala pule’angá ‘i Tongá ni. Pea ko e *finding* mahu’inga ‘aupito na’e ma’u mei ai ‘oku ‘i ai e *backlog*. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi hala ‘oku totonu ke *reseal* Sea. Pe ko hono toe fana’i valitā, fe’unga ia pea mo e kilomita ‘e 40 – 50 ‘i he ta’u, ‘i he ta’u ‘e 8 ka hoko maí. Kilomita ‘e 40 – 50 ‘i he ta’u ‘i he ta’u ‘e 8 ka hoko maí.

Sea ko e uesia lahi ‘o e ta’efai ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi ngāue ko ení he koe’uhí ‘e lahi ai ‘a e monomonó. Pea ko eni ‘oku tau sio pe ki ai ‘o mātā he ‘uha lahi ko ení, ‘a e fiema’u ko ē ke fai e monomono e hala pule’angá. ‘Osi kamata mai e ngāue ko ení ‘i Hihifo Sea, pea ‘oku ou ‘ilo’i pe ‘oku mea’i pe ‘e he Fakafofongá. ‘Oku lolotonga lele eni mei Niumate, ‘a ia ko ‘ene hangatonu mai ‘ana ‘o tau ki ‘Atele. Pea ‘oku lolotonga ‘i Liahona ‘a e *reseal* ko ení.

‘E toe kolosi ia meí he sipa’ilā ko eni ‘i Peá ‘o ‘alu ‘o tau ki he Hala Likú. Pea ‘e fou ia meí he Hala Likú ‘o ‘alu tau ki ‘Umu Tangata. Ko e konga ko ē mei ‘Umu Tangata ki Kala’áu, ‘osi sai mo ia Sea. ‘A ia ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue lalahi ‘oku fai ‘i he konga ko eni ko ē ‘o Hihifó. ‘Anehu Sea na’e lele atu ai e motu’á ni pea mo e hoa ‘o e Fakafofonga pea mei Tongatapu 6 pea na’á ma lele ai ‘o sio he ngaahi hala ‘i Hihifo. ‘A ia ‘oku kau ai ‘a e hala ko eni pea mei Hala Vaea. ‘A ia ko e hala ia mei Niumate ki Houma ‘o hifo ai pē ki tahi.

‘Oku ‘i ai e fo’i hala mei Houma ha’u ia ‘o ‘asi mai ‘i Liahona, kau mo e fo’i hala ko ia Sea ‘oku fai ki ai ‘a e ngāué. ‘Oku toe ‘i ai mo e hala mei Liahona ‘oku ha’u ia tau mai ki Sia’atoutai. Pea ‘oku ‘i ai pea mo e fo’i hala mei Te’ekiu ‘alu ia ‘o tau ki he kolo ko eni e Fakafofongá Sea. Ko e ngaahi hala kātoa ko ia Sea ‘oku ‘osi teuteu’i ia, kau ia he polokalama ko eni ko ē hoko ‘a e Potungāué, ‘i he ‘amanaki ko eni ko ē ke fakahoko ‘i he ta’u ni pe kimu’a he ta’u fakapa’angá.

‘Osi fakatau ‘e he Potungāué Sea ‘a e koniteina valitā ‘e 50 pea ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e koniteina ‘e 12 ‘oku ‘osi tō mai ki Tongá ni pea ko e ‘amanaki ia ke hokohoko atu ‘a e polokalama ko eni ko ē Sea ko e toe valitā ‘i hifo ko ē ‘i ‘olungá. Kapau ‘e lava e polokalama ko iá Sea he ta’u ‘e 8 ko eni ka hoko mai ‘oku meimei ko e kilomita ia ‘e 300 tupu. Pea tau faka’uta ange ai ki he lava ke tau fakasi’isi’i ‘a e monomono e halá he fonuá ni. Pea toe lava ke te hanga ‘o malu’i ai ‘a e pa’anga lahi. He ‘ikai ke tau toe ō langa ha hala fo’ou te tau ō mai pe ‘o tauhi e ngaahi hala ko iá.

Sea pea ‘oku ‘i ai e fakamālō atu ai ki he Fakafofongá ko e fehu’i ko eni. Mahalo ko e ki’i me’a faka’osi pe ko e kongá ko ia e Hala Hihifó pea mei ‘Utulau ki Fu’amotú ‘oku lolotonga *bid* e hala ko iá. ‘A ia ‘oku tāpuni mo ia he faka’osinga e māhina ní, ‘oku fakapa’anga ia ‘e he *World Bank*, mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Ha’apai

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki. ‘Ika ke ‘i ai ha’aku fehu’i ia ‘a’aku ko e poupou atu pe ki he me’a ko ena mahu’inga ko eni fekau’aki mo e fehu’i ko ē na’e toki tali mai ‘e he ‘Eiki Minisitā. Mo e fakamālō ki he kilomita ‘e 40 he ta’u ‘e 8 ko eni ka hokó.

Kole pe ki he ‘Eiki Minisitā ke nau fakatokanga’i pe ke ‘uluaki kamata meí he feitu’u ko ē ‘oku nofo ai e kakaí pea toki hoko atu ki he ‘ū feitu’u ko ē saafá, mālō.

Fehu’ia ‘a e tūkunga e ngāue ki he Uafu ‘o ‘Uiha

Mo’ale Finau: Sea, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ki’i fakahoha’a atu. Ko ‘eku fehu’i pe ‘aku ia ki he Minisitā pe ‘e tu’u ‘a Ha’apai he ta’u hono fihá. Hangē foki ko e 8 foki, ‘a ē ‘oku toé. Ka ko ‘eku kole pe ‘aku ki he Minisitā fakamolemole mu’a ke u fakaafe’i ki Ha’apai ke ma ki’i lele lele holo he ‘ū halá hangē ko e faingamālie ko eni, ke ne tali pe te ne tali e kole ko iá.

Ko ‘eku fehu’i hono uá pe ‘aku ia, pe ‘oku fea ‘eku fehu’iá kuo tengetange foki e Palēmia kimu’á. Ka teu fehu’i au ki he Palēmia ko eni, Palēmia fēfē si’i uafu ‘o ‘Uiha kuo ‘osi hono tanupou. ‘Oku ‘i ai pe hono faingamālie pe ‘ikai, mālō ...

<010>

Taimi: 1515-1520

Veivosa Taka: ...Sea ‘e fakahoko atu ai pē mo ‘eku fehu’i ke tali fakataha ai pē he ongo ...

‘Eiki Sea: Me’a mai koe Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Sea ‘oku ou fokoutua ‘o fanongo ki he me’a ‘a e Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, pea mo hono fakahingoa ‘o e ngaahi hala ‘i Tonga’eiki, pea ‘oku kau ai mo e koniteina valitā, ko e 12 ko eni ‘e Minisitā ko e, ‘oku kau ai ‘a Ha’apai ha fo’i tangikē, fo’i valitā ‘e 2, koniteina, ko e fehu’i hono hokó, ko e poupou atu pē ia Sea, ki he me’a ‘a e Minisitā he ‘oku ou tui ‘oku lolotonga lele pē ‘a e tanu ‘i Ha’apai, ka ko e tali pē ki he valitā, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā:

‘Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘E Sea ‘oku, ko e tanu hala ko eni pea mo e toe valitāa’i ko eni, ‘oku tofuhia ai ‘a Tonga ni ‘i he polokalama, ‘a ia ‘oku kau ai ‘a Vava’u, Ha’apai pea mo ‘Eua pea mo Tongatapu ni. ‘Oku ou kole pē ki he ongo Fakafofonga, ‘io ‘oku kau ‘a Vava’u, ‘a Ha’apai ai.

Ko e, mahalo ko e polokalama ko ē ki Ha’apai ko e fo’i hala lahi pē ‘oku lele mei Hihifo ‘o tau ki Faleloa ‘a ia ‘o tau ki *Sandy beach* Sea, ko e taimi ‘oku te’eki ai ke fu’u fakapapau’i ‘e Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, 6.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku ki’i tali atu pē he uafu Sea kātaki.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, ‘e Fakafofonga ‘oku ke ‘osi ‘ilo pē ‘e koe ‘oku ou loto pē au ke ‘ai ‘a e uafu ko eni ‘o ‘Uiha, ka ko eni ‘oku ‘ai ke fai ha, ko e mo’oni ia ‘oku tonu ke ‘ai ‘a e fanga ki’i uafu kātoa ko eni ‘o Ha’apai, na’e tonu ke tau fengāue’aki ‘ai ha fo’i *project* ke, he ko e ta’u ki he ta’u kau pē ia ‘i he me’a mahu’inga ‘oku ‘ohake ma’u pē, talanoa hala ‘a e ‘ū feitu’u ‘a ē ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e hala kae talanoa uafu ‘a e fanga ki’i motu ia, ka ‘oku ou poupou au ki ai, sai pē toki fai ha pōtalanoa mo e Minisitā Pa’anga kae 'uma'ā ‘a e Minisitā *MOI* ke fakapapau’i ‘oku fai ha ngāue ki he ‘u ‘otu uafu ko eni ‘i Ha’apai. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 6.

Fehu’ia Tongatapu 6 hā ngāue Pule’anga fekau’aki mo e palopalema he folau toli fua’i’akau

Dulcie Tei: Mālō Sea. Kimu’a pē ‘eku ki’i fehu’i pē ‘e taha pē, ‘oku ou tomu’a fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MOI* koe’uhi ko e angalelei ke fakakau atu ‘a e ngaahi hala ‘o Tongatapu 6 ‘oku fu’u faingatāmaki ‘aupito koe’uhi ko e fefononga’aki ki he ako, ‘i he ngaahi ‘aho ni.

Ko e ki’i fehu’i pē ia ki he Minisitā ‘a e ngāue fakalotofonua koe’uhi ko e tokanga pē ‘a e finemotu’a ni, ki he ngaahi fāmili ‘oku nau ma’u mo’ui ‘i he tokoni ki he folau ki he toli ‘i muli. ‘I he toli pea ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia fekau’aki pē pea mo e palopalema ‘oku hoko ki he ngaahi fāmili, ‘i he polokalama ko eni, pē ko e mo’oni pē ‘oku kau atu ‘a e ngaahi hoa ‘i hono fakakaukau’i ke ‘ave fakataha kinautolu koe’uhí ko e taha pē ‘o e ki’i kongā ‘o e solova ‘o e palopalema ko eni, ‘i he mahu’inga kiate au ‘a e ngaahi fāmili mo ‘enau nofo fāmili, ko ia pē mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Fakalotofonua.

Tali ki he ngāue Pule’anga fekau’aki mo e palopalema he kau folau toli

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamālō atu ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 6 mo e fehu’i ‘o fekau’aki pea mo e toli fo’i’akau, pea mo e ngaahi ‘amanaki ‘a e fonua ni ki he kakai ke nau folau ‘o fai ‘a e ngāue, pea hā mai ai ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea, ‘a e ‘ikai a’u ‘a e ngaahi folau ia ‘e ni’ihi ka nau fononga ai pē kinautolu ‘o

hola mei he toli kae pehē ki he ngaahi fāmili ‘e ni’ihi, ‘oku nau motuhia ‘enau ‘amanaki ko hono ‘uhinga ko e tu’unga ko eni fakasōsiale.

‘Eiki Sea kae 'uma'ā ‘a Tongatapu 6, ‘oku ‘i ai ‘a e tēpile ‘o e siasi ‘i homau ‘ofisi, pea ko e tēpile ko ia ‘oku fai kinautolu hono tokonia ‘a e kakai ko eni ‘oku nau folau ‘i he toli, foaki kinautolu ‘a e laumālie kae 'uma'ā ‘a e Tohitapu pea mo e Himi, ke mou ako ke mou manatu’i ‘a e tūkunga ‘oku mou fononga ai. Ko e fehu’i ia pē ko e hā ‘a e ngaahi ngāue, ko e ngaahi ngāue eni ‘oku fai ki ai, ka na’e ‘i ai ‘a e līpooti ia na’e ‘omai ‘aneuhu, ‘Eiki Sea kae 'uma'ā ‘a Tongatapu 6 ko e līpooti ‘oku ne fakahā mai ai, tokolahi ‘aupito ‘a e kakai ‘oku nau toki ...

<006>

Taimi: 1520-1525

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...folau atu na’e toki faka’ataa ni atu nau hanga ‘o maumau’i ‘a e vetoikai’aki ko ia ‘a e potungāue kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi feitu’u ‘oku fai ki ai ‘a e ‘amanaki ke nau ō ‘o toli ki ai, tokolahi taha eni ko ‘enau toki folau. Pea na’e hā mai ‘i he fakamatala ‘a e tokotaha ko eni te nau femahino’aki heni ‘e folau mahina ‘a e 6 pea foki mai pea na’e fakapapau honau ‘api takitaha ko e tokotaha ko eni ‘oku falala’anga ko e taimi ko ē na’e a’u atu ai ki mala’evakapuna na’e hangatonu atu ai pe ‘o heka he’ene me’alele ‘o fononga ia ki he feitu’u kehe kae tuku ‘a e ngāue ia na’e fai ki ai ‘a e ‘amanaki.

‘Eiki Sea na’e faka’atā foki eni ‘a ‘Aositelēlia mo Nu’usila ki’i fakangaloku atu ko hono ‘uhinga ko e pā ‘a e mo’ungaafi kae pehē foki ko hono fakatapu fakaemāmani lalahi ‘a e fononga holo ko e mahaki faka’auha na’e tō, ka kuo hoko e ngaahi me’a ko eni ‘o kamata ai ke toe fakafehu’ia ‘e ‘Asitelēlia mo Nu’usila ‘a e fakakaukau ko eni. ‘I he lolotonga ni ‘oku ta’ofi ‘e Ha’amoā ‘a e fononga ‘o toli fua’i’akau, pea na’e toki faka’ilo ia ki he Pule’anga ‘a e CEO ko ia ‘enau Potungāue Fakalotofonua ‘i hono faka’atā ‘a e ngaahi kulupu ke nau folau ‘o fai e toli. Ko e kole pea ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku toe fakalahi mai ngalingali ‘e toe fakalahi mai hotau ‘inasi he ko e ngāue ko eni ‘oku fai e fehu’i ko ē ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu Fika 6 fai lahi ki ai ‘a e ngaahi ngāue ko eni pea mo e femahino’aki mo ‘Aositelēlia mo Nu’usila pea ko e taha e ngaahi tu’unga ‘oku fai ki ai e vakai ko hono fakalelei’i ‘a e fale ko ia ke fai ai e teuteu.

Ko e tu’u foki he taimi ni ko e Fale ‘oku mau ‘i ai ko e fakalahi’anga pē ‘o e *parking* ko e tau’anga me’alele pea tau’i ki ai pea mo e tēniti pea nofo mai ki ai ‘a e kakai pea fai ki ai ‘a e ngaahi ngāue pea mo hono ngaahi talanoa’i. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ki he kaha’u ‘o kapau ‘e kei loto lelei pē ‘a ‘Aositelēlia mo Nu’usila ke fakalelei’i tafa’aki ko eni ke ‘i ai ha fale taau mo fe’unga ke hoko atu ai hono teuteu’i kinautolu. Pea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘e Tongatapu 6 ‘oku lahi ‘aupito ‘a e kakai ‘oku nau fiema’u ke nau ō ‘i he toli fua’i’akau ‘i he taimi ni pea ‘oku fai ‘a e fefalala’aki ai ka ‘oku fai ‘a e ngaahi maumau ko eni pea ‘i he’ene pehē ko e tu’unga pē ia ‘oku fai ai ‘a e ngaahi ngāue pea lahi ‘aupito mo e ngaahi pekia kuo hoko mai ‘oku ‘i ai ‘a e ongo pekia ‘e ua ngalingali ‘e toe fakafoki mai mo kinua pea mei tu’apule’anga mei ‘Aositelēlia, ka ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai.

‘Oku ‘ikai foki ke u loto Sea ke u fakahoko ki he Kapineti ‘oku totonu ke tukuhifo e fika, ko hono ‘uhinga ko e maumau ‘o e ngaahi ‘ū alepau ko eni. Ko hono fakalahi pē ko hono teuteu’i ‘a e kakai ke toe lelei ange honau laumālie ke nau fononga ‘o a’u ki he feitu’u ‘oku fai ki ai ‘a e tala’ofa pea nau fononga mai ki ‘api ‘o ‘ave ki ai ‘a e pa’anga hū mai ke tokonia honau ngaahi ‘api mahalo ko u tali atu ho fehu’i ‘e Tongatapu 6 mālō Sea.

Dulcie Tei: Mālō Sea ko e lea pē ko e fakafeta'i e ngāue mālō Minisitā e ngāue mahino 'aupito 'aupito 'a e faingata'a 'oku mou fekuki mo ia pea 'oku mahu'inga pē ke fanongo mai mo e kakai ki he faingata'a ko ia, ka kuo tali e fehu'i tali lelei mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Eiki Sea: Tongatapu 2.

Fehu'ia e potungāue ke fakafatongia 'aki tokangaekina ha ngāue 'oku fai ki he hala pule'anga

Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku 'Eiki Sea ko e fehu'i pē ki he 'Eiki Palēmia, kātaki pē 'Eiki Palēmia fa'a fehu'i ka 'oku fo'ou foki 'a e 'univēsiti pea 'oku lahi 'a e ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e fie 'ilo.

'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi va'a 'i he ni'ihiki ko eni 'oku hiki ki he 'univēsiti tau fakatātā'aki pē 'a Fokololo pea mo e 'Apiako 'Alutahi. Ko e hū ia ki ai na'e 'ikai ke fiema'u ha tu'unga fakaako ia 'oku fu'u ma'olunga ko e fa'ahinga pē na'e ngata he *form 5, form 4* 'o a'u ki he *form 3* na'e tali pē ke hū ki he ngaahi polokalama ako makatu'unga pē 'i he'enau ngaahi taukei fakangāue mo e ngaahi ta'u lahi na'a nau ngāue he ngaahi mala'e ko ia. Ko e fehu'i pē ki he 'Eiki Palēmia taimi ko eni 'oku hiki ai e ngaahi va'a ko eni ki he 'univēsiti 'e kei fakangofua pē ki he ni'ihiki ko eni ke nau ō ako ai ...

<007>

Taimi: 1525-1530

Uhilamoelangi Fasi : ni'ihiki ko eni ke nau ō 'o ako ai he 'oku mahino ko e tu'unga 'o e 'univēsiti 'oku ki'i ma'olunga hake 'i he tu'u fakamāmani lahi. 'Oku 'i ai hono ngaahi tu'utu'uni. Ko e fie 'ilo pe ko e hā 'a e me'a 'e hoko ki he ni'ihiki ko eni ne nau angamaheni he hū ki he ngaahi 'apiako ko ia.

Fehu'i leva hono hoko 'Eiki Sea ko e fehu'i ki he 'Eiki Minisita 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi ko e taimi ko ē 'oku tu'usi ai ha hala ha pule'anga, pe ko e tu'usi ko e fai ha keli vai pe ko e uaea telefoni pe ko ha fa'ahinga 'uhinga 'oku tu'usi ai. Ko hai 'oku 'o'ona 'a e fatongia ke fakapapau'i 'oku 'osi pea toe fakafoki 'a e hala ki he tu'unga totonu ko ia ne 'i ai. He koe'uhi 'oku palopalema 'aupito ia he taimi ni he ngaahi tu'usi hala he 'ai ke 'ai va'i. 'Osi ia pea li'aki ai pe ia ai kae tokakovi pe luo ai pē e hala ia. 'Ikaiki ngata hene matamatakovi mo e kovi 'a e halá, ka 'oku toe palopalema foki ia ki he ngaahi me'alele ko ē he fefononga'aki he ngaahi halapule'anga ko ia. Ko ia pē Sea, mālō.

Eiki Sea: 'Eiki Minisita Ako

Tali Palēmia ki hono fehu'ia ngaahi me'a fekau'aki mo e 'Univēsiti Fakafonua

Eiki Palēmia: Mālō Sea. Ko e fekau'aki mo e 'univēsiti 'oku 'i ai pē foki 'a e ngaahi *faculty* pe ngaahi va'a lalahi pe ko e *school*. Hangē ko e Kolisi Fakafaiako 'e mafuli leva 'o *School of Education*, 'a ia kātōa e ngaahi sino ko eni Sea 'oku 'i ai pe hono ngaahi sino 'oku nau hanga 'o leva'i 'a e ngaahi me'a hangē tau pehē ko e *criteria* pe ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke ke a'usia pea te toki lava 'o hu ki he ako ko ia. 'A ia hangē pe ko e ngaahi me'a pē ki Fokololo, kapau ko e me'a pe ia he taimi ni, ko e me'a pē ia 'anautolu ke kei hoko atu pe ia. He 'ikai ke pehē ia ko e lava he foomu 7 hangē ko e fiema'u 'i he *Bachelor* ko ē tau pehē ko e *Agriculture* pe ko e *Bachelor* he *Computer Science*.

Ko e me'a ia 'a e *School* ko ia ke ne hanga 'o talamai 'ene fiema'u pea te toki hū leva ki ai. Pea kapau 'oku tali he taimi ni 'a e me'a ki he foomu *four* ke ō hake 'o ako 'uhila pe ko e ako 'enisinia, ko e me'a pe ia 'a e *TMPI* pe Fokololo ke nau hanga 'o 'omai. Hangē ko 'eku lau 'anenai Sea 'a ia ko e faka'amu ia ke nau takitaha 'oange pe 'ene faingamālie 'o takitaha fakatatau pe ki he'ene ngaahi fakamo'oni ako pe ko e me'a 'oku ne 'oatu 'i he fokotu'utu'u ko eni 'a e 'univēsiti. Ka ko u fiefia pē au hono 'omai 'e he Fakafofonga 'a e ngaahi me'a ko eni ke fakama'ala'ala atu ai e ngaahi me'a ko eni. Pea hangē pe ko e tokoni 'a Tongatapu 5 ki he 'univēsiti kapau pe faingamalie ke tokoni mai 'e Tongatapu 2 he 'oku mahino 'aupito 'ene ngaahi taukei. Talitali fiefia kapau te na kau ange ai pea mo e Fakafofonga Tongatapu kātoa ko eni. Tuku mai heni he 'oku fu'u fiema'u ke tau ngāue fakataha ke teke 'a e me'a ko eni. He ko kinautolu te nau tokonia si'a fānau tau pehē 'oku 'ikai ke nau lava atu ki muli pe ko ha ngaahi faingamalie pehē mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisita Tanu hala

Tali Pule'anga ko e Minisita Fonua 'oku fakamalumu ai ngaahi ngāue ki he hala pule'anga

'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō 'Eiki Sea pea tapu mo e Feitu'u na. Tapu mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea fakamālō lahi atu ki he fehu'i mahu'inga 'oku 'omai 'e Tongatapu 2. Sea ko ha keli pe ko ha ngāue 'oku fai ki he hala pule'anga 'oku 'i he malumu ia 'o e Minisita fonua mo e Kelekele. Kaihehe ko e fehu'i ko hai 'oku ne fakafoki 'a e tu'unga 'o e hala 'i he taimi 'oku fai ai 'a e keli ko eni, ko e potungāue Sea. Tuku ke u ki'i lave ki ha ki'i i hisitōlia nounou, ko ha taha 'oku ne fiema'u ke ne keli 'a e hala pule'anga 'a ia ko e me'a pē ia 'a e potungāue Sea ko e fo'i hala pule'anga. 'E 'oange 'a 'ene tohi kole ke ne keli koe'uhi ko e taki ha 'uhila, telefoni pē pe ko ha vai. 'I hono 'oange 'a e mafai ko iá pea te ne totongi 'a e ki'i seniti ke fai 'aki e fo'i ngāue. 'Ikai ko ha pa'anga lahi eni, pea 'e *depend* pe totongi ko eni ki he lahi e ngāue ke fai. Sea ka 'oku lahi pē mo e ngaahi ngāue 'oku fai he tu'apō. Toki fakatokanga'i hake pē he pongipongi. Pea 'oku lava pē ia ke fakahoko ki he feitu'u totonu ke 'ave ki ai. Ka ko ia ko e fehu'i, ko e potungāue 'oku hilifaki ki ai e ngāue ke fakafoki ki he tu'unga ne 'i ai 'a e hala 'i he 'osi ha keli pea mo ha ngāue ke fai.

Fakama'ala'ala Palemia he ngaahi fiema'u ke hū ki he ngaahi 'apiako e 'Univēsiti Fakafonua

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea ne 'i ai me'a ne ngalo ...

<000>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Palēmia: ... he tali ko eni e fehu'i 'anenai ko ē 'a Tongatapu 2 ko e ko e hangē ko e 'Api Neesi Sea he ko e angamaheni foki 'oku fili mai he Potungāue Mo'ui ko 'enau toko fiha 'enau kau neesi he ē pea 'oku nau kae hangē ha *nurse train* ia he ē mahino leva ia *take* leva ia he 'Univēsiti Fakafonua pea 'e totongi mai ia he 'e Potungāue Mo'ui 'a e 'uhinga 'enau *fee* ke nau ō mai 'o ako pea 'o kapau leva 'oku toe leva ha *place* hangē ko 'etau sio ko eni tokolahi e fiema'u neesi me'a ia 'a e 'Univēsiti ke nau toe fakaava atu ke toe hū mai ha kau *student* ko ha kau ako ke nau ako ia me'a tatau pē mo e Kolisi Fakafaiako he ē 'oku mau, pau 'e 'oatu he

Potungāue Ako ia fo'i 40 ena 'a mautolu ko e kau faiako *student* he ē pē ko ē. Pea kapau leva 'oku toe fie hū mai ha taha ia 'e lava leva ia hono fokotu'u pehe ni ke toe ke hangē leva 'alu 'o a'u 'o toko 100 pē toko fiha pau 'oku 'osi ia ko ia pea fie 'alu ia 'o a'u ki muli me'a 'ata'atā ia 'a'ana. Pē ko 'ene toe 'alu 'a'ana ia 'o faiako 'i he Ako 'a e Siasi pē ko 'ene, mo 'ene toe kole mai pē ki he potungāue he ko e taimi lahi ia 'oku toe tokolahi ange ia 'i he fo'i sino ko ē fo'i tokolahi ko ē na'e kamata 'aki Sea he ē ka ko e fengāue'aki ia ko ē 'oku ki'i liliu leva eni he pau ke totongi he Potungāue Ako ia ki he 'Univēsi Faka Fonua 'a e *fee* ko ē 'o 'enau fānau 'oku nau hanga 'o 'ai tau pehē ko e ko ē ko e kau faiako akoako ia. 'A ia ko e ki'i me'a pē ia ke fakama'ala'ala atu Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tau 'osi fakalaka tautolu ia he taimi mālōlō ko u kole atu ke tau hoko atu ai pē koe'uhí ko 'etau 'osi pē eni he 4:00. 'A ia ko e fehu'i hokó te u kole ki he 'Eiki Nōpele 'Eua ke mai 'ene fehu'i pea tau hoko hake leva ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 7 pea hoko mai ki ai 'a Tongatapu 5 pea faka'osi leva kia Tongatapu, Tongatapu 4 pea toki faka'osi kia Ha'apai 13. Mou me'a tahataha mai pē Hou'eiki pea tuku e faingamālie ki he Pule'anga ke nau tali mai.

Fehu'ia tūkunga polokalama tokoni Pule'anga ki he ngaahi fehikitaki kakai hili e sunami/pa mo'ungaafi

Lord Nuku: Tapu atu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e ki'i fehu'i pē ia 'Eiki Pule'anga 'o fekau'aki pea mo e anga ko eni e fehikitaki ko ē 'o e kakai ko ē na'e faingatāmaki ko ē ko ē 'i he, he *tsunami*. 'A eni 'oku kau ai e hiki mai 'a Mango ki 'Eua pea, mou fehikitaki ko ia 'e 'Eiki Sea ko e 'uhinga pē hono fakafehu'i ki he tu'unga ko ē 'oku 'i ai he taimi ni pē 'oku anga fēfē 'a e tokoni ko ē 'a e Pule'anga kia nautolu 'i he langa pē 'oku kei 'i ai ha pa'anga ke tokoni kia nautolu pē ko e hā e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē he ko e me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku mahino pē ko e kavenga lahi ka koe'uhí 'oku tonu ke fakamahino'i 'e he Pule'anga ki he kakai ko eni ko e hiki 'aupito foki hangē ko e hiki ko ē mei Mango ki 'Eua ko e hiki mai ko ia 'oku pē 'oku nau vahevahe mo e kakai pē 'oku tokoni'i 'e he Pule'anga 'a e polokalama langa ko eni? Tatau pē hangē ko e hiki ko eni 'a Kanokupolu mahalo ki Matatoa hangē ko e hiki mai 'a 'Atatā 'a ena ki Vahe Hihifo pē ko e fehu'i pē ia pē ko e hā polokalama tokoni ko ē 'oku toe ko ē ke fai he ko u 'uhinga 'eku, makatu'unga 'eku fehu'i 'a'aku ia koe'uhí ko 'Eua ko e hiki mai ko ē ki Mango 'oku kapau he 'ikai ke fu'u tokoni'i lelei 'e he Pule'anga e langa ko eni kae tuku ki he kakai ko ē na'a nau uesia 'Eiki Sea ko u tui 'e 'i ai e palopalema lahi ka koe'uhí pē ko e hā ha fengāue'aki 'oku fai ko e 'uhinga pē ia e fehu'i he 'oku 'i ai ho'omou polokalama tokoni, polokalama langa 'oku lolotonga fakalele ka koe'uhí 'oku makatu'unga pē fehu'i ia ko eni 'o fekau'aki pea mo e fehikitaki ko ia. Ka ko e 'uhinga pē ke fakama'ala'ala mai he Pule'anga pē ko e hā 'ene, anga e tūkunga e tokoni 'Eiki Sea ko e fehu'i pē ia mālō.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. 'Ai ke feinga pē ke tali atu e fehu'i 'a e Nōpele 'a, 'a ia ko e tu'u foki eni 'i he taimi ni hangē pē ko ia 'oku fa'a fakahoko atu 'osi ko ē ko ē afā 'a e *tsunami* na'e fai leva e savea pea na'e 'i ai e 'ū ngaahi 'api 'oku fiema'u ke langa fo'ou pea na'e 'i ai e ngaahi 'api na'e lava pē 'o 'o tokoni'i ke fakalelei'i 'a ia ko e kātōa e 'ū 'api ko ē na'e fiema'u ke fakalelei'i 'osi totongi kotoa e seniti ia ki aí. Pea ko e 'api leva ko eni 'oku mei 300 'oku 'amanaki ko eni 'oku lolotonga fai e langa.

Lord Nuku: Kātaki pē kātaki pē mu'a 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Io sai pē.

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia nau ‘uhinga au ki he fehikitaki mahino ‘enau polokalama ‘a nautolu ko eni ko ē ki he ‘ū langa ko ē ‘oku nau lele ko ē ‘a ē ‘oku me’a mai ki ai ‘uhinga ki he polokalama fehikitaki ‘oku hiki mai ‘a Mango ki ‘Eua , hiki mai ‘a ‘Atatā ki Masilamea ko e ‘ū hiki ko ia pē ko e hā e tokoni ko ē ‘oku ala fai ki ai he ‘oku faingata’ a’ia e kakai ia ko ia. Ka ko e ‘uhinga pē ia hono fehu’i pē ko e hā ‘enau polokalama ‘oku fengāue’aki pea mo e ngaahi fehikitaki ko ia Sea.

<009>

Taimi: 1535 – 1540

Lord Nuku: ... pea ‘oku mahino pe kiate au ‘Eiki Palēmia ho’omou polokalama ‘a moutolu ko eni ko ē ‘i he langa ko eni ‘oku hokó. Ka ko ‘eku fehu’i pe ‘a’aku ia koe’uhí ko e ‘ū fehikitaki ko ē na’e hanga ko ē. Manatu’i na’e ‘i ai e tu’utu’uni ke nau hiki pea ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au pe ko e tu’utu’uni ‘a e Pule’angá pe ko hai na’á ne fai e tu’utu’uni. Ka ko e tokoni ko iá ‘oku fai ki ai e fehu’i Sea, mālō.

‘Eiki Palēmia: Mālō, mālō Sea ‘a ia na’e ‘osi fakamahino pe foki ia heni ‘a e ngaahi feitu’u ko ē na’a nau ‘i ai he tokoni ‘a e Pule’angá na’e fai ‘e he *NEMO*. Pea na’e a’u ki he taimi na’e hoko atu ai ko e ngata ē tokoní, hangē ko e fakame’atokoni mo e ‘ū alā me’a pehē. Ka ‘oku ‘i ‘a e fakamālō ki he ngaahi feitu’u mo e ngaahi kolo kehekehe na’a nau hokohoko atu ‘enau tokonia ‘enau nofó. Me’a ko eni ki he mo’ui’angá ko u tui ‘oku kau ia he me’a mahu’inga.

Ko e me’a pe na’e hangē ko nautolu ko eni ‘i ‘Euá, fakamālō lahi atu ki hotau kāinga ‘Euá. Nau tō e ngoue mo e ‘ū alā me’a pehē ko e ‘uhingá ko e talitali’aki ‘a hotau kāinga ko eni meí Mangó. Ko e me’a na’e fai he Pule’angá pe ia ki he tafa’aki mo’ui’angá ke nau lava ‘oua ‘e fakafalala pe ki he Pule’angá. Ko e ‘ave ‘enau fanga vaka toutai ke kei hoko atu pē ‘a e toutai.

Ko e ma’u’anga mo’ui foki ia ‘a e kāingá ni ke hokohoko atu ai pē ‘enau toutai’ pea mo e hangē ko ‘eku laú mo e ngoue ko ē na’e tó mai ‘e hotau kāinga ‘i ‘Euá. Pea ko e fanga ki’i ngāue pehē ‘e ‘Eiki Nōpele ‘oku tau feinga ke nau lava ‘o tu’u pe ‘ia nautolu hotau ngaahi kāinga ko ení. Pe ko e hā ha ngaahi me’a ‘e ala lava ‘o tokoni ki ai kae ‘oua te nau toe fakafalala ‘i ha taha, mālō Sea.

Lord Tu’i’āfitu: Sea, ke u ki’i tokoni atu ai pē ki he me’a ‘a e fehu’i ‘a e ‘Eiki Nōpelé tukukehe meí he ngaahi tokoni na’á ne ‘eké. Ko e me’a naá ne me’a ‘akí na’e ‘ikai ke tu’utu’uni ke nau hiki, ‘ikai. Na’e te’eki ai ha tu’utu’uni meí ha ma’u tofí’ a ke hiki ha taha meí ha feitu’u ki ha feitu’u. Ko e tu’utu’uni pē ia ‘i he laumālie ‘o e kakai na’e hoko ki ai e fakatamakí, tokoni pe ia Sea.

Ko e me’a ko ē ki he fakanofonofó ko e toki kakato ‘a e Pule’angá mo e anga ‘o e vakai ‘a e Potungāue ‘a e motu’á ni mo e ngaahi ‘ú sio fakatekinikale pea ‘e toki fakamahino ai ‘a e malu ‘o e feitu’u pe ‘e kei nofo’i. Pe te nau nofo ai pē he feitu’u fo’ou ‘i he tu’utu’uni ‘a e ma’u tofí’á ka kuo pau ke fai e fale’i meí he Pule’angá, mālō Sea.

Lord Nuku: Sea, ko u fakamālō ki he Pule’angá he tali mai e fehu’i, tali mahino ‘aupito. ‘A ia ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní kei hoko atu pe ‘a e kakai ko iá. Hangē kiate au ko e tali ko ē na’e ‘omai meí he Pule’angá ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha tokoni mavahe ia ‘a e Pule’angá Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ke u ki’i tokoni atu pe mu’a ki he me’a ko ena ne me’a mai ki ai

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Eiki Nōpelé, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘a’ahi atu ‘a e kau faingata’ a’iá mo e kau tukuhausiá ki he ngaahi vāhenga ko eni ko ē ‘oku ‘i ai ‘a kinautolu ‘i he vāhenga Tongatapu. Pea ‘oku hangē ko e fehu’i ko eni ko e hā e ngaahi ngāue. ‘E lava ke toe fakapapau’i mai ai ‘a e tu’unga ko ia e ‘ū ‘api ko eni mo e kakai ko ia ne nau faingata’ a’iá pea ‘i he’ene pehē ‘e lava ke toe fai ai ha fetokoni’aki. Toe lelei ange ki he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai tautautefito ko eni kuo kamata e akó. Pea kuo mahino mai kuo holo ‘a e ‘uhá pea ‘oku ‘ikai ke fakapapau’i pe ‘e fēfē ‘a tōkanga tautau tefito kia kinatuolu na’ a nau hiki mai mei tahí pea ‘i he’ene pehē leva ‘oku fiema’u ‘i he fo’i polokalama ko eni ‘oku fai e ‘a’ahi holo ko eni he ngaahi vāhengá kia kinautolu ‘oku tukuhausia mo faingata’ a’iá. He ‘e hiki honau hingoá heni mo fakapapau’i ‘enau tūkunga fakamo’uí na’ a lava ke fai hano tokonia kinautolu.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e toenga e kau kole fehu’i, Tongatapu 7, 5, 4, pea mo ‘uluaki. Tau kamata pē meí he 1 faka’osi ki he 7.

Fehu’ia pe ‘oku ‘i ai ha fokotu’utu’u Pule’anga ke mavahe Va’a *Building Control* mei he *MOI*

Tevita Puloka: Mālō ‘Eiki Sea, ko e ki’i fehu’i pe ki he ‘Eiki Minisitā ko eni e *MOI* pea mo e Pule’angá pē. ‘Oku ‘i ai ha fokotu’utu’u ke mavahe ‘a e Va’a *Building Control* mei he *MOI*. Ko e ‘uluaki fehu’i ia Sea, pea ko e fehu’i hono uá pe, mahalo na’ a lava pe ‘e he ‘Eiki Palēmiá ka ‘oku kau tonu pe ia mo hotau Falé ni.

Fehu’ia feitu’u ngalingali tu’u mo hiki ki ai Fale Alea

Ko hotau Fale Alea fo’ou ‘oku mahinó ‘oku tu’u ‘i fē’ia pea ‘e ngalingali te tau hiki ki ai ‘a fē ki ai ‘afē fakamolemole. Ko e fehu’i pe ia, mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí. ...

<010>

Taimi: 1540-1545

Tali Pule’anga ki he fehu’ia fokotu’utu’u Pule’anga ke mavahe Va’a *Building Control*

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Fehu’i mahu’inga eni Fakafofonga ko ‘eku toki fanongo eni ‘i he fokotu’utu’u ko ia. Ka ‘oku ou tui mahalo ko e va’a totonu pē eni ‘oku tonu ke nofo ‘i he potungāue, he ko e va’a tekinikale ia, ‘oku ‘i ai ‘ene kaunga tonu ‘a’ana ki he malu ‘o e langa ‘o e fonua Sea. He ko e mahalo ko e feitu’u pē eni ‘oku ne fai ‘a e fa’ahinga sevesi ko ia ‘i he Pule’anga Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea ko e fehu’i ko eni ki he langa ko eni ‘o e Fale Alea, ‘oku ou tui mahalo ‘oku tonu ke fai atu ia ki he Feitu’u na ‘a ia ‘oku mahino ‘e toki me’a ange koe Fakafofonga ki he Sea ‘i ha taimi kehe kae hoko atu pē tali e fehu’i ‘a e Pule’anga, mālō Sea.

Tali Sea Fale Alea ki he fehu’ia feitu’u ke hiki ki ai langa Fale Alea fo’ou

‘Eiki Sea: Ko e tali ki he fehu’i ‘a Tongatapu 1 ki he feitu’u ‘e hiki atu ki ai ‘a e Fale Alea ‘oku ‘i ai ‘a e tofi’a ‘a e Pule’anga pea mo e Hou’eiki Ma’u Tofi’a ‘oku lolotonga vakai’i, ‘oku ‘i ai pē ‘amanaki ‘e lava ‘o fakapapau’i ‘a e ngāue ko eni ke toki fakapapau’i atu ‘i he konga kimui ‘o e māhina ni. Ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e alea ki he feitu’u ‘e hiki ki ai ‘a e Fale Alea ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai, koe’uhi ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e alea ‘e toki lava pē ‘o fakapapau’i atu ‘i ha’ane mahino pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e fakakakato ia kimu’a ‘i he faka’osinga ‘o e māhina ni. Tongatapu 4.

Tokanga ki he potungāue Pule’anga ke kosi ngaahi toumu’a hala pule’anga

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Sea fakamālō atu ‘i he faingamālie ko e ki’i fehu’i nounou ‘aupito pē eni ia ki he ‘Eiki Minisitā ko ē ‘o e *MOI* pē ‘e lava ‘o tokoni mai. Ko hai ‘oku ne tokanga’i ‘i he taimi ni ‘a hono kosi ko ia mo hono tokanga’i ‘o e ngaahi kauhala Pule’anga, tautefito ki he ‘ulu’akau, ‘i he ‘uhinga pē Sea ko e ‘omi ‘a e lāunga ko eni ia mei he kāinga ‘i Fangaloto mo e ni’ihi pē ‘o e ngaahi hala ko ē ki loto ‘alu e ‘ū kofe ia he ongo kauhala ‘o pūlou pea ‘oku tu’u lavea ngofua leva ia ki hono ‘ohofi ‘e ni’ihi ‘o puke fakamālohi ‘a e ‘ū me’alele he po’uli pea ‘oku ‘osi hoko eni ia, ‘o kina’ia ai ‘a e kau polisi kolo, ko e kolé pē ko hai ‘oku *responsible* ki ai. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā *MOI*.

‘Eiki Minisitā *MOI*: Mālō Sea tapu mo e Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ko e, ko ha konga mo ha ‘akau ‘oku tu’u ‘i he konga fakalao ‘o e halapule’anga, ko e fatongia ia ‘o e potungāue. Mahalo ‘oku mea’i ‘e he tokotaha kotoa pē ko e ‘uha lahi eni na’e toki ‘osi’i pea ‘oku mo’ui e ngaahi ‘ulu’akau ko eni ko ē ‘i he ve’ehala, ka ‘oku hangē ko e ngaahi me’a pehē Sea, ‘oku fokotu’u atu ‘e he motu’a ni ki ha taha pē ‘i Tonga ni ‘oku ne fiema’u ke tā ‘a e ngaahi ‘ulu’akau ko eni, pea fakahoko mai ki he potungāue, ‘oku mahino ‘aupito ko e māhina ‘e 6 ko eni na’e toki ‘osi, ko e ‘uha lahi na’e tō ‘i he fonua ni, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue ‘oku tonu ke fai ‘e he potungāue, pea ‘oku tali lelei pē ‘e he potungāue ke fakahoko ‘a e ngāue ko eni Sea, toe pē ke fakahoko mai pē ko fē ngaahi feitu’u ‘oku tonu ke tā ai ‘a e ‘ulu’akau ko eni, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Sea, pehē ki he Hou’eiki Komiti, ‘a ia ko e Hou’eiki Fale Alea ki’i fehu’i pē ‘e 4 Sea fakamolemole.

Fehu’ia ha polokalama Pule’anga ke fakalelei’i ‘Ofisi Fakamaau’anga

‘Uluakí pē ko e kole pē ki he Minisitā Lao, na’a ku lele atu pē kuo monomono ‘a e ‘Ofisi ko eni ‘o e Fakamaau’anga Lahi, ne fai ‘a e ki’i hopo me’a pē ia ki he ‘a eni ko eni ki he fili, pea

‘oku ou sio ko ē ki he tutulu ‘oku te’eki ke ngaahi ‘a e ‘ato, ko u sio ‘oku fa’a lele mo e kumā ia he ‘Ofisi ko ē kau Fakamaau Lahi, ko ‘eku kole atu pē ki he Feitu’u na ‘eku vakai ko ē ki he tūkunga pē ‘oku fai ha ngāue ki ai, pea ‘oku ou ‘amanaki, ‘oku ou ‘ofa’ia au ‘ia nautolu he fo’i ‘uha ko eni. Ko ‘eku kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ki’i, pē ko e hā ‘a e tūkunga pē.

Kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ko e hā ‘a e tūkunga ko ē ‘a e ngaahi fale ko eni ke hiki mai ki ai ‘a Kanokupolu, ko e hā ‘a e tūkunga ‘i he taimi ni, ‘a ē ko ē ‘i Matatoa, ko hono tolu pē ‘ona, mo ‘eku fakamālō atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Me’a Lalahi ‘oku ou tui ko ho’o tangikē, ko ho’o ngaahi talamu lolo, ‘a eni ko ē valitā, kau ai pē mo e ki’i hala ko ē na’e ‘i ai ‘a e fānga ki’i kolo ‘i homau feitu’u, ‘enau tānaki pa’anga ko ē ki he tanu valitā ko ē honau ngaahi kolo, kau ai ‘a Matahau mo me’a, ka ‘oku ou tui pē au ‘oku ‘osi kau pē ‘i loto ho’o ‘ū talamu ko ena te ke ‘omai.

Fehu’ia ha tokoni Pule’anga ki he ni’ihi kau fehikitaki hili pā mo’ungaafi tautefito kia kinautolu ne ‘ikai uesia nau nofo’anga

Ko e faka’osi pē ia, Sea ko e kole pē ia ki he ‘Eiki Palēmia mo e ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ko e ‘uhingá ko ‘eku talanoa mo e kāinga, mahino foki ko e langa ko eni ki he hiki, fehikitaki ko ē ‘a ‘Atatā pea mo Kanokupolu, ‘oku ‘uhinga pē ia ki he ngaahi fale ko ē na’e holo, maumau, ‘a ia ko ‘eku ma’u mei he kāinga ko e ngaahi fale ko ē na’e tu’u pē ia ‘i ‘Ata’atā, ‘oku ‘ikai ke kau nautolu ia, ka ko ‘eku kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ke toe ki’i fai mai pē, he ‘oku tui pē mahalo na’a ‘oku fai ha fakakaukau, he ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha ia ‘e toe foki atu ki he ngaahi motu.

<005>

Taimi: 1545-1550

‘Aisake Eke: ...Ko u tui kuo hoko e pā ia ko eni pea pehē ki he ngaahi kolo ko e ‘eke pē mo e kole pē ki he tūkunga ko eni si’i ni’ihi ko eni he ‘oku nau toe ki’i hoha’a pē mo nautolu mālo ‘aupito.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Lao.

Tali Pule’anga ki he fehu’ia ha tokoni ki he tukunga ‘Ofisi Fakamaau’anga

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea Hou’eiki ‘o e Fale. Sea ko u pehē ‘e au ‘oku ‘amanaki hao atu ‘a e ...ta ko ē ‘e ma’u pē fo’i taha. ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e Fakafofonga Fika 5. Ko e tu’unga ‘ū Falehopo he taimi ni kovi ‘aupito, pea ‘oku fai pē hono feinga’i ke monomono pea ko e ‘aho Tusite na’e fai ai ‘a e toe fakataha mo e *High Commissioner* ‘a ‘Asitelēlia ki ha Falehopo fo’ou. ‘A ia ko e toe pē he taimi ni Sea ke fakapapau’i e kelekele, na u fakahoko pē ki he *High Commissioner* ‘oku ua e kole, kole ‘e taha ki Siaina kole taha ki ‘Aositelēlia ko ia pē ‘oku vave mai ‘ene silini ko ia te ne langa ‘a e Falehopo fo’ou, ka ko e faka’amu Sea kau ai mo e ‘Ofisi ‘o e *Anti-Corruption* pea pehē foki ki he ‘Ateni Seniale. ‘A ia ‘oku mo’oni ‘aupito pē ‘a e Fakafofonga ia ka ‘oku fai pē feinga ‘Eiki Sea ke fai ha ngāue ke lava pē ‘o fakahoko ‘a e fatongia ko ē.

Na’e fai ‘a e feinga ki he Tungī *Colonade* pea fai ‘a e alea mo e komiti mahino ko e monomono ko ē ‘o e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e fale ko ia ‘e ‘i he 3 miliona tupu pea na’e makatu’unga ai ‘a e feinga kiate kinautolu ki he komiti ko ia ‘oku pule, ka me’a pea fakatau mai ā ‘e he Pule’anga

kae fai 'emautolu ia hono monomono, ka na'e 'ikai ke tali ia 'e he komiti. Fiema'u pē he komiti ia ke mau monomono pea mau *rent* pē, ka 'i he tu'u ko ē 'i he lele taimi lōloa Sea he 'ikai matu'uaki 'e he fonua ke kei hokohoko atu. Ko ia 'oku fai pē feinga ke langa ha fale fo'ou 'Eiki Sea pea ko e 'amanaki ia kuo pau pē ke ma'u ha feitu'u ke tu'u ai 'a e Falehopo pea faingamālie foki ke 'i ai moe Fale ko eni ki he 'Ofisi 'o e *Anti-Corruption* tuku atu pē pē ko fē taimi ko ē 'e lava ai 'o ngāue 'oku maau pē mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Tali Pule'anga ki hono fehu'ia polokalama langa & fehikitaki hili sunami ne hoko

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e kongā 'uluaki 'o e fehu'i ko e langa ko eni 'o Kanokupolu pē ko Matatoa ke me'a ki ai 'a e kāinga ko eni mei Kanokupolu. Sea ko e ngāue ko ia na'e toki fakangofua mai pē ke kamata pea 'oku fai 'a e fokotu'utu'u ke kamata e ngāue ko ia he vave tahā. Ko e fale 'e 54 'oku 'amanaki ke langa 'i Matatoa.

Ko e me'a ko ē fekau'aki mo e ngaahi fale na'e 'ikai ke maumau 'o holo ka na'e maumau si'isi'i mo maumau lahi Sea na'e 'osi fai 'a e tokoni fakapa'anga ia 'a e Pule'anga ki he ngaahi fale ko eni 'a ia na'e kamata pē ia mei he pa'anga 'e 1500 ki he pa'anga 'e 12000 pea ko e 'amanaki ia te nau hanga pē 'e he ngaahi 'api ko eni 'o takitaha monomono 'a e ngaahi maumau na'e hoko ki he ngaahi fale ko ia.

Ko 'Atatā mo'oni 'aupito na'e 'i ai 'a e ngaahi fale ia ai na'e maumau 'i he kongā pē ko eni na'e ma'ulalo 'i 'Atatā fakatatau ai ki he ki'i kongā ai 'oku ma'olunga pea ko e ngaahi fale ko ia na'e hao pē Sea pea ko e taimi ko ē na'e hoko ai 'a e fakatamaki na'e 'ikai ke fai ha tokanga ia ke hiki mai 'a e kongā ko eni 'o 'Atatā na'a nau hao pē. 'A ia ko e kongā pē ko eni ko ē na'e maumau maumau 'aupito 'a ia ko e feitu'u ko eni ko ē na'e paasi mai ai 'a e fo'i peau na'e maumau 'aupito ko nautolu pē eni na'e langa 'i 'Atatā si'i Masilamea mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fehu'ia fale'i fakalao 'a e 'Ateni Seniale fekau'aki mo e maumau'i lao ki he malu e fefolau'aki vakapuna he pailate Lulutai

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea ko u fakamālō Sea he faingamālie ko eni mahalo ko e fehu'i eni 'e 447 'oku ha'u ki he telefoni...

<007>

Taimi: 1550-1555

Paula Piveni Piukala : .. mei he kakai, Ka 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Palēmia pehē ki he Kapineti hanga mālie 'enau tali fehu'i. Ka 'oku ou fiefia pē fo'ou pē foki kia au Sea 'a e fakafotunga 'o e efiāfi ni. Ka ko e ki'i fehu'i pē eni ia neongo e lahi 'a e 'u fehu'i ko eni. 'Oku 'i ai pē ki'i fehu'i 'oku ki'i mahulu ange kia au 'ene pelepelengesi. Pea 'oku ou fie 'oatu pē ki he 'Eiki Palēmia pea mo 'ene Kapineti pē ko e mo'oni na'e 'i ai 'a e *advise* pea mei he *Crown Law* he 'aho 6 'o Siulai he ta'u kuo 'osi. Fekau'aki pea mo e *pilot in command* mo hono maumau'i 'i he *non compliance* Sea. Pea na'e 'i ai 'a e *advise* 'oku 'i ai 'oku ne maumau'i

ko e 'uluaki ia. Ko e ua ko e hā 'a e me'a 'a e *Civil Aviation* pē ko e Poate Lulutai 'oku fai ki ai 'e Sea.

Mahalo kiate au ko e ki'i *issue* pē ia 'oku pelepelengesi kiate au koe'uhi ko e fakalūkufua 'a e *safety and security* he 'oku kamata ia mei he *non compliance* pē ko e *non conformance* 'i he ngaahi *Regulation* mo e *Policy* faka-Aviation 'e Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea kia au 'oku 'ikai ke u ka ko e 'ai atu pē Sea ko e 'uhinga manatu'i pē ko e *legal advise* foki ia 'oku *confidential between* e 'Ateni Seniale pea mo e tokotaha 'oku 'oange ko ia ki ai. Ka tae u toe 'alu pē 'o vakai ki he 'Ateni Seniale pē 'oku ngofua ke fai ha talanoa ki he *advise* na'a ne 'omai 'e Sea.

'Eiki Sea : Ko ia ke u tokoni atu pē 'Eiki Palēmia ko 'etau tu'utu'uni 'oku tapu ke 'ave ha fehu'i 'oku vivili ke 'omai ha fale'i fakalao mei ha Minisitā.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ko u tui ko e fehu'i ko eni 'oku fekau'aki ia pea mo e fale'i fakalao pē 'oku mo'oni nai pē na'e 'i ai ha fale'i pehē pē 'ikai.

'Eiki Palēmia : Pē ko e hā ko ā fehu'i hoko? 'A ia hangē ko 'eku lau 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au 'a e ngaahi fo'i 'aho ko ia 'aho 6 kuo pau ke u toe 'alu au 'o vakai. Hangē ko ho'o me'a Sea, 'oku fekau'aki mo ha *legal advise* 'oku 'ikai ke kau ia 'i he'etau tali fehu'i he efiāfi ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 7, te u tuku atu pē faingamālie ke ke fakama'ala'ala mai ho'o fehu'i.

Paula Piveni Piukala : 'Io Sea 'oku 'ikai ko ha'aku kole 'a'aku ia ha *advise* fakalao ko 'eku kole pē 'aku pē 'oku mo'oni. He ko e *..it's a matter of public interest* koe'uhi ko e *safety and security* 'a e *airline* Sea. 'Oku hanga 'e he ngaahi 'e he ki'i faingamālie ko eni 'o faka'atā e kakai ke nau 'omai 'enau *concern* 'enau me'a 'oku nau hoha'a ki ai. Ka 'oku ou ko e 'oatu pē ia ki he 'Eiki Palēmia pea mo 'ene Poate koe'uhi pē ko 'eku hoha'a ki he malu 'a e *public* 'e Sea.

'Eiki Minisitā Fonua : Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē fekau'aki mo e tu'utu'uni ho Fale 'a e tu'utu'uni ko eni. 'Oku ngofua ki ha fehu'i ha Mēmipa ki he Pule'anga pea kau pea mo ha fehu'i 'a ha taha mei tu'a ke 'omai ke fehu'i 'e he Mēmipa ho'o Fale Alea 'oku 'ikai ke Fale Alea hangē ko e fehu'i ko ia na'e toki 'osi.

Paula Piveni Piukala : Ko e 'uhinga foki ia Sea ko homau fatongia ke Fakafofonga'i e kakai.

'Eiki Minisitā Fonua : Ko e fehu'i fakalotofale pē eni ia Sea. 'Oku tokanga pehē e fehu'i.

'Eiki Sea : Ko ia, Hou'eiki ko e taimi ko ia 'oku ke fakafehu'i ai 'i Fale Alea ko e fehu'i ia 'a koe tatau ai pē pē ko ho'o ma'u e fehu'i mei fē. 'Oku 'ikai ke mahu'inga ia ke ke fakalea mai pē ko hai na'a ne 'oatu e fehu'i. Ko e taimi ko ia 'oku ke pu'aki mai ai 'i loto Fale Alea 'oku hoko ia ko ho'o fehu'i. Hou'eiki ko u tui ko e fehu'i ko ia na'e 'ave 'e Tongatapu 7 ki he

'Eiki Palēmīa kuo 'osi tali mai ia'e he 'Eiki Palēmīa 'oku 'ikai ha'ane mea'i ki ai pea mahalo 'e toki fekumi ki he AG pē 'oku totonu ke 'omai ha'ane tali. 'Eiki Tokoni Palēmīa me'a mai.

'Eiki Tokoni Palēmīa : Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko u tui kapau ko ha fehu'i fekau'aki mo e *non compliance* ko e fatongia ia 'o e *Civil Aviation* ke ne hanga 'o 'omai 'a e *non compliance* pea ne to'o e laiseni AOC 'a e kautaha.

'Eiki Sea : Ha'apai 13.

Veivosa Taka : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'Eiki. Ko e ki'i fehu'i eni ia 'e 2.

'Eiki Sea : Kātaki pē Ha'apai 13 na'a ku 'osi tu'utu'uni 'anenai ko e toenga 'etau fehu'i 'e faka'osi 'e Tongatapu 7 'a ia na'e kamata mea Tongatapu 1. Ko u kole atu Hou'eiki ke tau hoko atu ki he'etau 'asenita kuo toe pē mōmēniti.

Veivosa Taka : 'Eiki Sea na'a ke me'a mai ko e faka'osi ko Ha'apai 13.

'Eiki Sea : Ko u pehē 'e au na'a ke 'osi fehu'i Fakafofonga.

Veivosa Taka : Te'eki ai.

'Eiki Sea : Faka'atā atu pē ho'o fehu'i ke fakahoko.

<008>

Taimi: 1555-1600

Fehu'ia ngaahi 'isiu he fefolau'aki mo e ngāue toli tautefito ki he fiema'u polisi lekooti

Veivosa Taka : Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko e ki'i fehu'i eni ia fekau'aki mo e Minisitā Polisi. 'Oku 'i ai e ki'i kāinga na'a nau lava atu he toli ki 'Asitelēlia pea na'a nau ki'i 'ova nautolu. Ka ko 'enau ō mai ko ia ke foki, 'oku fiema'u ia he *Immigration* ko ia ke 'oange ha ngofua mei Tonga ni. Ko e fehu'i ia ka 'e tuku atu pē ki he Feitu'u na.

Ko hono hoko ko e ni'ihi tatau pē na'a nau 'alu 'i he toli pea ma'u honau ki'i hoa 'o nautolu ia pālangi pea ko e kole mai ke nau liliu fonua ka 'oku fiema'u 'a e lekooti polisi lekooti ka 'oku faingata'a he 'oku toe fiema'u 'a e faka'ilonga nima ia mei Tonga ni. 'A ia ko e fehu'i ia mo e kole na'a lava 'o fakangofua 'a e faka'ilonga nima kae lava faka'atā 'a e ki'i fānau ko eni ke nau mali ai nofo ai. Pea mo 'omai 'a e ki'i kāinga pē na'a nau ō toli 'o nau toe hola nautolu ia 'o ki'i mo'unofoa ai ka ko e ō mai eni ke foki mai. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia e fiema'u polisi lekooti kau ngāue 'alu toli

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō Sea. Tuku pē mu'a ke u fai ha feinga pē ke tali atu 'a e fehu'i 'a e Fakafofonga, Hangē ki he polisi lekooti ko e 'alu ko eni 'a e kau toli pau ke maau 'enau

polisi lekooti ko e 'uhinga ke *apply* 'aki 'enau visa. Ko 'eku 'ai pē ke vakai ki he tokotaha ko ena pē 'oku 'ikai ke ngāue'aki pē 'a e polisi lekooti ko ia ko ē he'ene *apply* ko ia he'ene visa. 'A ia ko e me'a 'oku fa'a kole mai ai he taimi ni'ihī 'e he kau toli 'e ni'ihī 'oku 'i ai honau ki'i lekooti si'isi'i ke 'ai 'o tali ke to'o, kae 'uhinga kae lava leva 'o kole 'enau visa. Ka 'oku lava pē 'o ngāue'aki pē 'enau polisi lekooti ko ia ki he'enau kole ko ena na'a ke fiema'u.

Ko e me'a ko eni ki he 'ova pea kole mai ko u tui ko e me'a faka-*Immigration* ia ka he 'ikai ke ta'etali 'e Tonga ia ha foki mai ha Tonga. 'A ia ko e me'a ia 'oku 'omai ai ko ē 'a kinautolu ko ia kau *deportees* 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau, neongo 'oku 'ikai ke tau loto ki ai he taimi 'e ni'ihī, ka 'oku pau pē ke tau tali he ko e Tonga. 'A ia he 'ikai ko e tafa'aki ia ko ē ki he fefononga'aki. Tatau ai pē pē na'e 'ova ia 'i Nu'usila 'Asitelēlia 'e tali pē ia 'e Tonga ni ke nau foki mai. Ka 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au ki he fehu'i 'e taha pē ko e.. Na'e 'i ai ko ā ha fo'i fehu'i 'e taha na'a ke...

Veivosa Taka : Ko e fehu'i pē ia ko e kakai 'oku nau fie nofo fonua. Ka 'oku 'ikai ke tali ko e 'uhinga ko e polisi lekooti 'a ena kuo ke 'osi me'a mai 'aki. Ka ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia, pē 'oku nau lele mo e ki'i polisi lekooti ki muli pē 'oku 'i he 'ofisi 'o e Minisitā *MIA*?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Mālō. Sea ko e faka'atā ko ē ko ē 'o e me'a faka-*Immigration* ko e Potungāue Polisi. Pea nau 'omai leva 'o fakahoko mai ko e Mēmipa ko eni 'oku 'atā ke folau. Ka ko e fehu'i foki 'oku ke 'omai ke toe 'oange ha'ane polisi lekooti funga he'ene folau he 'oku 'i ai 'a e ki'i monū 'oku hā mai. Ko u tui ko e me'a ia 'oku faka-faingata'ia ai he na'e 'ave foki 'ene visa ia na'e 'ave *single*. Pea ko ena 'oku foki mai ia loto koe ke toe 'oatu mo e visa 'e taha ko e 'uhinga ke hoko atu ai pē 'e lava mahalo 'a e 'Eiki Minisitā Polisi ia ke ne faka'atā 'a e me'a ko ia. Ka ko u 'ave pē 'e au ko u fai pē hono 'ave 'a e visa ia ke tā mai 'i he funga ko 'ene folau ngāue. Mālō.

Veivosa Taka : Ke ki'i faka'osi pē 'eku fehu'i. Ko 'eku fehu'i 'aku ia 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na ko e me'a ko ia 'a e Palēmia 'a e Minisitā Polisi ke faka'aonga'i pē 'a e lekooti 'a e polisi lekooti ko ē na'e fa'a 'oange ko ē ki ai 'i heni. Ka ko 'eku fehu'i 'aku ki he Minisitā *MIA* pē 'oku 'oange 'enau polisi lekooti ko ia 'o nau folau mo ia pē 'oku tuku pē ia 'i 'ofisi. Kapau 'e toki tali mai pē Sea ka ko 'eku fehu'i pē ia mālō e ma'u taimi.

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō Fakafofonga sai pē ke fai ha sio ki ai 'a e Pule'anga ko e 'uhinga pē ko e hā ha me'a te mau ala, kapau pē 'e tuku heni pē 'e lava fakamoimoi pē ko e hā ha me'a kae fakamālō hono 'omai e me'a ko ia ke fai ha tokanga ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 1.

Tevita Puloka : Sea kātaki ko e ki'i fo'i fehu'i faka'osi pē fakamolemole ki he 'Eiki Palēmia. 'Eiki Palēmia...

'Eiki Sea : Ko ho'o 'osi 'aupito pē eni?

<008>

Taimi: 1600 – 1605

Tevita Puloka: ... 'Eiki Palēmia

Eiki Sea: Faka'osi 'aupito pē eni

Fehu'ia ngalingali 'e fakanofu ha ongo Minisitā ki he lakanga 'atā he Kapineti

Tevita Puloka: 'Osi 'aupito eni fakamolemole, 'oku 'i ai e ongo lakanga Minisitā 'e 2 te'eki ke fakanofu. 'Oku ngalingali nai 'e fakanofu ha ongo Minisitā ki he ongo lakanga 'e 2 ko iá, vavé ni mai, mālō. Ko 'eku fehu'i faka'osí pē ia Sea pea ko 'ene 'osi 'aupito ia, mālō.

Eiki Palēmia: Ko e tali ia, ko ia Fakafofonga

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia

Eiki Palēmia: Ko ia Fakafofonga, mālō

Eiki Sea: Tongatapu 4 mo 7

Paula Piveni Piukala: Sea na'á ke 'uluaki fakahoko mai foki 'anenai ko au 'e faka'osí. 'A ia koe'uhi ko e kei vilo 'a e takaí ke u toe hū pe 'o faka'osi

Eiki Sea: Ko ia kapau ko iá pea tukuange ha faingamālie 'o Tongatapu 5 peá ke toki faka'osi.

Paula Piveni Piukala: OK

Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Sea, ko 'eku fehu'i pe fakamolemole, kole pe ki he 'Eiki Minisitā Kelekelé 'a e Fonuá pea mo e ngaahi koloa kelekelé. Kole atu pe ko 'eku ongo ki'i mātu'a 'i Hihifo ko naua na'á na ngoue'i ko eni 'a 'Atatā Si'í. Pea ko u fetu'utaki holo pē ki ho mātu'á ke 'omai e totongi huhu'i ko ē ki he'ena konga kelekelé. Ko e talu eni si'ena tali mei 'Aokosi ta'u kuo 'osí, ko 'eku kole atu pe mu'a 'Eiki Minisitā ko e ongo ua pe ena na'á ku 'osi fakahoha'a atu ko ē. Kei kole pe mu'a ho'o kau ngāué koe'uhí ke si'i lava mai ha me'a ke na si'i tokoni. 'Oku 'ikai ke na to e ō kumi holo ha feitu'u ke ngoue ai. Pea ko e kole atu pe mu'a 'Eiki Minisitā ho'o tokoní, mālō.

Eiki Minisitā Fonua: Tapu pe mo e Feitu'u na Sea pehē ki he 'Eiki Palēmiá, ko e fa'ahinga fehu'i eni ia 'oku 'ikai ke fehu'i ia he Fale Aleá. He ko e totongi huhu'i eni ia, *compensate* eni ia. 'Oku totonu pē ke fakapotopoto e ngaahi fehu'i ho'o kau Mēmipá. He ko e me'a ko ení 'e faka'osi ia ki fale hopo 'a e 'ai totongi ke fai hano fakapa'anga 'a e ngaahi me'a 'oku tu'u he kelekelé. Kae toki 'a e e kī ko eni 'o hū ki ai e kakai ko ē na'e fai ai e pō lotú.

'Oku lolotonga fai pē ngāue ki ai Fakafofonga ko 'ene maau pē 'oku 'alu atu leva ia kae toki fai e lesisita 'a e taimi 'oku laumālie ai e 'Eiki Ma'u Tofi'á. Ka 'oku fai e ngāue ki ai ka ko e ki'i ngoué ko u fanongó, 'oku kole 'e moutolu ia mahalo ko e 70000. Ka ko e ki'i manioke mahalo 'oku pa'anga pe 'e 300, mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 7

Fehu'ia pē 'oku kei fakahoko Palēmia 'ene fakataha fakamāhina mo e Tu'i

Paula Piveni Piukala: Mālo Sea, tapu ki he Sea pea tapu ki he kau Mēmipá, fokotu'u atu ai pē Palēmia e ongo Fakafofonga Ha'apai 'o fai mo fakahū atu ka tau 'unu. Ko e Sea ko 'eku

fi'e 'eke pe ki he Palēmiá pe 'okú ne kei fakakakato hono fatongia 'oku tu'utu'uni 'e he Konisitūtoné ke fakamāhina 'ene feme'a'aki pea mo 'ene 'Afió.

Ko e uá pē, ngali 'oku tuputāmaki 'a 'Ene 'Afió he Falé ni Sea 'oku 'ikai na'e 'ikai ke me'a mai aí. Mahu'inga ke tau fakamā'opo'opo, fakatonutonu ki taumu'a. Ko e fehu'í pē ia Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Sea mālō 'aupito, fai pe tali angi ki he Konisitūtoné Fakafofonga mālō

'Eiki Sea: Mālo Hou'eiki 'oku ou tui kuo melie e feme'a'aki he fakafehu'i koeni ne fakahoko he efiāfi ní. Pea 'oku ou tui pē 'oku ngali fo'ou e founḡá ka 'oku 'osi hā pe he'etau tohi tu'utu'uni mahalo ne ki'i fuoloa mahalo hono li'aki. Hou'eiki ko e mōmeniti faka'osi ko eni ko u tui 'e lava pe 'etau ngāue kapau te tau lava 'o liliu 'o Kōmiti Kakato.

Ko u kole atu pe ki he Sea Kōmiti Kakatō kapau 'e lava mai ha ki'i fatongia mei ai, faka'ofa'ofa pea kapau 'oku 'ikai pea tau toki toloi fanongonongo ai pē kae hoko atu 'etau ngāue Hou'eiki. Tau liliu 'o Kōmiti Kakato. (Liliu 'o **Komiti Kakato**)

Sea Le'ole'o Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e Sea e Fale Aleá pehē 'eku fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu ki he Hou'eiki e Fakafofonga e Hou'eiki Nōpelé pehē 'eku fakatapu ki he kau Fakafofonga e Hou'eiki e kakaí. Mahino 'aupito pe ke mou me'a ki he'etau taimí. Pea 'oku mahino 'i he 'asenitá Hou'eiki, Kōmiti Kakato ko 'etau hoko ki he ngaahi fakamatala fakata'ú 'a ia ko e 6.1 koe *Ombudsman*. Ka kimu'a ai 'oku ou faka'amu ...

<010>

Taimi: 1605-1610

Sea Komiti Kakato: Ke u fakahā atu 'a e me'a ko eni ko e founḡa teu ngāue'aki, mou me'a mai ki he ki'i lali ko ē ko e kumi pē 'e he Fale Alea, pea na'e 'i he 'Eiki Minisitā Fakalotofonua, pea na'a ne hanga 'o fakahoko mai kia au 'aneafi, ko e ki'i lali ke u ngāue'aki tokua ke si'isi'i 'eku fakahoha'a lea atu, hangē ko ē ko e kananga 'a e finemātu'a, kuo lahi 'etau lea. Pea 'e 'i ai leva 'a e taimi teu ngāue'aki 'a e lali kae 'ikai ke u toe fakahoha'a lea atu.

'A ia 'e pehē ni, he na'a ku 'eke ki he kau ngāue 'o e Fale ni pē 'oku fakalao pē, pea na'e talamai 'io, ko 'eku tā atu pē 'a e lali pea te mou mea'i leva 'oku ou fu'u 'ita lahi 'aupito. Pea 'oku 'ikai ke u toe fiema'u 'e au ke ke toe me'a mai 'o lea mai, ka te ke me'a fakalongolongo hifo ki ho nofo'anga. Ka te u ki'i 'ahi'ahi atu pē pē 'oku ke ongo'i mai, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Palēmia he ko koe 'oku ongo atu pē e.

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, ko ho'o 'uhinga ke tau foki mei he lea mei he lahi e lea ka u lalilali pē au he Feitu'u na Tongatapu 7. Te tau hoko atu ai pē he ko 'ena 'oku toe pē taimi, ki he līpooti ko eni 'a e Omipatimeni, Fakamatala Fakata'u 'a e Omipatimeni 2021/2022.

Fakamatala Fakata'u 'a e Omipatimeni 2021/2022

'Eiki Sea, 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

Lord Fakafanua: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fakamālō atu 'i he faingamālie ke fakama'ala'ala atu a e Līpooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e Omipatimeni, 'a ia ko e Ta'u Fakapa'anga 2021 ki he 2022. To'o konga lalahi atu pē Hou'eiki 'o kapau 'oku 'i ai ha'amou ngaahi fehu'i, pea mou toki 'omai.

Ko e ngaahi fakatotolo 'i loto 'i he vaha'a taimi ko eni na'e fakakātoa 161, pea na'e fakakakato pea mo e ngaahi fakatotolo 'o tāpuni 'a e ngaahi *case* ko eni 'e 110. Ko e ngaahi fehu'i na'e fakahoko 'i he telefoni na'e 241. 'A ia ko hono fakaikiiki Sea 'a e ngaahi fakatotolo ko eni mei he ngaahi, 'a ia ko hono fakatotolo'i e ngaahi *MDA*, pē ko e *Ministry, Department* mo e *Agency*, pē ko e ngaahi potungāue, pē ko e ngaahi kupu kehekehe 'o e Pule'anga.

'I he ta'u ni 'i he ta'u ko eni 2021 ki he 22 na'e holo 'a e ngaahi lāunga ko eni na'e fakahoko ki he 'Ofisi 'o e Omipatimeni, ka ko e mamafa ko eni 'o e ngaahi lāunga na'e 'alu hake ki 'olunga. 'A ia ko hono fakaikiiki Sea ko e ngaahi lāunga lahi taha, na'e fakahoko ia ki he Potungāue Savea 'a ia ko e Fonua mo e Savea, fika 2 ki ai 'a e *Infrastructure* pē ko e *MOI*, fika 3 ki ai 'a e Potungāue Fefakatau'aki, fika 4 ki ai 'a e Pilisone, fika 5 'a e Potungāue Mo'ui, pea toki māhanga hake leva mo e Mo'ui 'a e Potungāue Polisi.

'A ia ko hono lahi Hou'eiki 'oku ha pē ia 'i he tēpile 'i he līpooti, 'a ia ko e Potungāue Savea, na'e lāunga'i tu'o 29, pea ko e, 'o fakahokohoko hifo leva ki lalo ko e Potungāue Mo'ui mo e Polisi na'e lāunga'i tu'o 6. Fekau'aki pea mo hono fakatotolo'i e ngaahi lāunga ko eni ki he 'ū kautaha ko ē 'oku 'ikai, 'ū kautaha 'a e Pule'anga, pē ko e *Public Enterprises* lahi taha pē hono lāunga'i ko e *Tonga Power*, pea mahanga 2 leva 'a e *Port Authority*, ko e *Friendly Island Shipping* pea mo e *Waste Authority*, pea toki 3 hake leva 'a e vai, hoko hake leva mei lalo 'a e *Tonga Post* mo e *TCC*. 'A ia ko hono fakakātoa 'o e ngaahi lāunga, lahi taha pē 'a e 'uhila na'e lāunga'i tu'o 5, pea māhanga 2 leva he lāunga taki 1 'e 4 'a e fika 2 pea 3 hake leva 'a e vai na'e lāunga'i tu'o 3.

Sea ko e ngaahi fakalalakala na'e hoko 'i he 'ofisi lolotonga 'a e ta'u ko eni, fakatokanga'i makehe ai 'a e taha 'i he kau 'Ofisa *IT*, ko Lātū Vehekite koe'uhí ko 'ene ngāue lolotonga 'a e taimi ko eni 'o e 'uha ko ē mo'unga afi, pea na'e fakahoko mo e ngaahi *training* pē ko e ngaahi ...

<005>

Taimi: 1610-1615

Lord Fakafanua: ...ako makehe ki he kau ngāue ko eni 'a e 'Omipatimeni. Ko e ngāue ki he *IT* 'oku 'i ai 'a e *system* 'oku ne hanga 'o tataki e ngāue pea 'oku lolotonga 'i ai 'a e *contract* mo e ngāue ki he fakalelei'i 'a e *system* ko eni.

Ko e fakaikiiki ko ē 'a e ngaahi keisi ko eni kuo tāpuni 'a ia ko e ola 'o e ngāue mo e ngaahi *outcome* fakaikiiki atu pē ia 'i he lipooti ko eni Sea, ka 'i hono aofangatuku ko e tānaki pē ko e fakalahi fika 1 ko e lipooti ia mei he 'Atita Seniale 'a ia ko hono 'atita'i ia 'a e ngāue ko eni 'o e 'ofisi pea 'i he fakamatala lahi fika 2 ko e tali atu ia 'a e 'ofisi ki he ngaahi ola ko eni na'e tuku mai he 'ofisi 'a e 'atita.

Ko ia Sea 'oku 'osi hā pē 'i he lipooti kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i pea mou toki me'a mai foktou'u atu.

Sea Le'ole'o Komiti Kakato: Ko u tui 'oku mou 'osi me'a mai ki he lipooti. Hou'eiki Komiti Kakato ko eni ko 'etau taimi eni kuo 'osi ia te tau liliu 'o Fale Alea.

Lord Fakafanua: Sea ko 'eku fokotu'u atu pē au eni kapau 'oku loto lelei e Hou'eiki ke tau ki'i tālanga'i pē ke nounou kae tali kapau 'oku lahi 'enau fehu'i pea tau liliu.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole 'oku ki'i lahilahi e fehu'i ia.

Lord Fakafanua: Tau liliu ai pē 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Me'a mai e Fakafofonga Tongatapu 1.

Fakamālō'ia Sea he fakafatongia 'aki Tongatapu 1 Sea Le'ole'o Komiti Kakato

Tevita Puloka: Tapu pē pea mo e Sea mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Fakataha 'Eiki. Ko e fie fakahoha'a atu pē 'a e motu'a ni ko e Fakafofonga 'o Tongatapu 1 fakamālō mei he motu'a ni ki he Feitu'u na 'a e falala na'a ke me'a mai'aki neongo pē 'ene faka'ohovale ke u to'o 'a e lakanga ko e Sea 'o e Komiti Kakato Le'ole'o pea ko u tui pē ko e 'aho ni 'oku me'a mai 'a e Sea totonu 'o e Komiti Kakato ka ko e fakamālō pē ki he Feitu'u na ho falala mai mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Tongatapu 7.

Fokotu'u ke fetongi Sea Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu mo e kau Mēmipa. Sea ko u toki fakatokanga'i hake 'oku te'eki ke tā tu'o taha 'ene ki'i lali, ka ko u fokotu'u atu ko u fakalea atu pē Sea 'a e fokotu'u na'a ku fai he 'i he ta'u kuo'osi pē kuo taimi totonu eni ke u fokotu'u atu ai pē 'a 'etau ki'i sea fakataimi ke Sea Tu'uma'u he na'e 'osi fokotu'utu'u 'ene polokalama mo 'ene ki'i lali ka 'oku te'eki ke tā.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ko ho'o fokotu'u mai ke fetongi e Sea e Komiti Kakato?

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea.

'Ikai pou pou'i fokotu'u ke fetongi Sea Komiti Kakato

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku mou mea'i pē ko e Sea Komiti Kakato 'oku lolotonga mama'o atu pea na'e 'osi fakanofa he Fale ni ka 'i he taimi tatau pē te u faka'apa'apa'i pē kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u mo ha loto 'a e Hou'eiki Fakafofonga. 'A ia ko e fokotu'u ko eni pau ke pou pou'i 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u? Hou'eiki 'oku 'ikai ha pou pou ki he fokotu'u 'i he'ene pehē 'oku ou tui 'oku mou kei loto pē mou laumālie lelei ki he Sea lolotonga.

Fakatokanga atu Sea Komiti Kakato ko eni 'oku 'i ai e hoha'a 'a e Hou'eiki Fakafofonga ke ke foki mai ā ki he'etau ngāue pea Hou'eiki 'oku ou fakamanatu atu neongo 'oku toloi e Fale he 'aho ni ka 'oku 'i ai 'a e polokalama ako mahu'inga 'aupto ke mou kau mai ki ai Hou'eiki fakakakato ia 'i he kongā kimui 'o e māhina ni pea 'e toki fakahoko 'etau ngāue 'i he māhina

katu'u 'i Ma'asi fakatatau ki he 'asenita ngāue na'e 'osi tali he Komiti 'Asenita. 'Eiki Palēmia me'a mai.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ma'u e ki'i faingamālie ke fakamālō atu ai tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e ki'i me'a pē eni ke fakahoko atu pē ki he Fale 'oku kau e kautaha na'e tokoni lahi ki he fakaakeake mai ko eni 'a Tonga ni tautefito ki he 'osi ko eni 'a e pā 'a e mo'ungaafi kae 'uma'ā 'a e Koviti-19 ko e tokoni *High Commissioner* ko eni 'a Nu'usila *Peter Lund* 'oku 'amanaki ke mavahe atu 'apongipongi pea 'oku ou tui pē au 'oku sai pē ke fakamālō'ia 'a e ngāue lahi na'e fai 'e he tangata'eiki ko eni, ka ko e 'uhinga pē ia hono fakahoko atu Sea. Ko e ...

<007>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Palēmia : ... taimi tatau pē Sea 'e 'i heni 'a e Sekelitali Seniale 'a e *Forum* 'i he uike kaha'u ko e 'uhinga pē eni ia ki he kau Mēmipa na'a 'oku ai ha'anau me'a 'oku nau tokanga ki ai ki he *Forum* ko eni 'a e kau Taki ko eni he Pasifiki ka 'oku ne me'a mai he 'aho Tusite kaha'u. Pea mo e faka'osi pē Sea ko e konga kimui 'oe e māhina ni 'oku fai ai 'a e fakataha 'a e kau Taki ki he ki he pea hoko atu ko eni ko ē 'a e talanoa 'a e feme'a'aki 'i he ngaahi 'asenita kau ki he hoko atu ko eni 'a e talanoa 'i he feme'a'aki 'i he ngaahi 'asenita kau ki he foki mai ko eni 'a Kilipati kae 'uma'ā foki 'a hono *handover* mei Fisi ki *Cook Island* 'a e Sea ko eni 'o e *Forum* Sea. Ko e ki'i fakamatala pē ia 'oku tuku atu ki ho Fale Sea.

Mo e faka'osi pē fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 1 'i he ngāue kāfakafa na'e lava 'i he ongo uike ko eni kuo 'osi 'ikai ko ha ngāue faingofua tautefito pē ki he ngaahi tipeiti ko e 'uhinga pē ko e ngaahi me'a 'oku tau loto'aki. Pea 'oku 'i ai 'a e fie fakahoko atu 'e he Pule'anga 'ene fakamālō ki he Fakafofongá ni 'i he faifatongia lelei 'i he uike ko eni 'e 2 kuofili. Pea mālō pē 'oku te'eki ke ngāue'aki e lali ka ko u tui pē 'e 'i ai pē ha taimi 'e toki lali'i ai mautolu. Fakamālō lahi atu Sea he ma'u aingamālie.

Toloi fanongonongo e Fale

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki kole atu ke tolui fanongonongo e Fale, mou me'a hake ke tau Kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'Eiki Sea 'a e fakataha'anga Fale Alea)

<008>